

B L A N D D E S S A

S O D O M S

M U R A R

[...]

Kors, bland dessa Sodoms murar
är det svårt att hitta rätt

[...]

Carl Michael Bellman, ur Fredmans epistel nr 34,
Til Movitz, när elden var lös i hans Qvarter uti Kolmätar-gränden

stitution, som kulturell fantasi såväl som realitet, är nära förknippat med staden.⁹⁷ Det betyder naturligtvis inte att handel med sexuella tjänster inte förekommer också på mindre orter och på landsbygden. Men städer är de platser där prostitutionens jordmån historiskt sett har varit god på grund av en högre grad av anonymitet och möjlighet att undgå social kontroll, gott om tillfälliga besökare, ett intensivt nöjesliv, en stor marknad för alkohol och droger för bruk och missbruk, ett överflöd av människor i nöd och armod utan sociala skyddsnät och andra människor med pengar, makt, oberoende och tid att förfoga över. Städer är också platser som genererar berättelser. Myter, vandringsägnar, föreställningar, utpräglade personager – allt det alstrar de förtätningar av mänsklig erfarenhet, möten och manifesterade drömmar som städer är. Samtida beskrivningar liknade 1700-talets Stockholm vid Sodom och Gomorra – en stad där förbindelserna människor emellan präglades av ytlighet, lust, superi, dans, spel och hor.

Den moderna storstaden som plats och livsform skulle komma att förknippas med liderlighet och synd. Men redan under tidig-modern tid – och långt tidigare, på andra platser och i andra sekler – föreställde man sig staden som en fördärlig plats, fylld av lockelser och hot. Varningar för unga kvinnor som befann sig i riskzonen restes också, i bild och i text.

Spridd och efterliknad var till exempel den brittiske konstnären William Hogarths (1697–1764) serie med målningar och gravyrer från 1730-talet som illustrerade en ung kvinnas väg från oskyldig lantflicka till en judisk köpmans hålldam i London, följd av ett hastigt förfall mot prostitution och slutlig död i syfilis. Serien om sex verk blev populär och är fylld med symboler och referenser som var tydligt avläsbara för den samtida betraktaren.

I den första bilden har den unga Moll anlänt till staden och blir ingående granskad av en kopplerska. På Molls arm hänger en sax. Hon har tänkt sig att arbeta som sömmerska i London. Den nedslagna blicken antyder att hon ännu har kvar lantlig oskultsfullhet och blygsel. Kopplerskans fläckade ansikte förknippas i stället med synd och syfilitiska sår, och i de förbipasserandes bortvända blickar kan man läsa stadens förfrämligande och likgiltighet.

I den andra bilden har Moll blivit älskarinna till en förmögen judisk köpman och håller sig med vackra klänningar, smink och tjänstefolk. En manlig besökare lämnar kammaren. På bordet ligger en mask – en antydning om maskeraden som lättsinnigt nöje. Associationerna till främlingars osunda inflytande, lättsinnets och maskera-dens fördärv och fåfångans och flyktighetens följder är många.

Moll blir allt mer depraverad och sjunker i bildserien från hålldam till publik. Hennes jungfru blir gammal och syfilisanfräkt, och genom dörren kliver polisen för att gripa Moll, som sitter på sängen med blot-tat bröst. I den sista scenen omringar en sorglig samling Molls kista; venerisk sjukdom och ett liv i synd har drivit henne i en för tidig död.

Vi kan nog utgå ifrån att Lena Cajsa Bohman var bekant med lik-nande sedelärande berättelser om de faror staden uppreste – liksom

A Harlot's Progress", scen 2 och 6, av den brittiske konstnären William Hogarth (1697–1764), tillkommen mellan åren 1731 och 1732.

hon sannolikt i tidig ålder blivit varse tecken på den handel som drevs i hennes eget grannskap och det erotiska kapital hon själv besatt.

För henne var staden barndomsland och välbekant vardag. I kontakterna med von Plat fick hon navigera mellan borgardotterns familjeliv och festande på Djurgården, och ständigt undvika faderns affärsbekanta och vänner till familjen – de män som relativt obehindrat rörde sig mellan världarna och förväntade sig att dessa inte skulle blandas samman.

Hur användes staden i detta spel som iscensattes av Lovisa von Plat? Handeln med kvinnor och unga flickor organiserades med staden som spelplan och vissa platser lämpade sig bättre än andra för sådana illegala uppgörelser.

Syndens geografi

Den första plats där mamsellerna von Plats och Bohmans vägar på allvar korsades var krogen. Vart och vartannat hus i 1700-talets Stockholm skyltade med kroglokal, både i Staden och bland förstäder

förtätningar på malmarna. Årstafrun, Märta Helena Reenstierna, radar i sin dagbok upp värdshus och källare som lämpade sig för mer respektabla gäster: Dufvan och Carthago, Mäster Anders, Claes på hörnet, Mose Backe, Stallmästaregården och Sabbatsberg, bland flera andra.⁹⁸ Utbudet var stort. För de mindre nogräknade var det ännu större. Några av etablissemangen från senare delen av seklet har gått till historien tack vare Carl Michael Bellman: Frömans i Hornskroken, Malmens källare vid Riddargatan, Liljans krog, Gyldene freden på Österlånggatan, Förgyllda bägaren i Solgränd och Kryp in vid Järntorget. På Götgatan låg källaren Hamburg, där dödsdömda erbjöds en sista sup på väg till avrättningsplatsen vid Skanstull. Sjömanskrogen Lokatten på Södra malmen var illa beryktad. I Stora hoparegränd återfanns Amsterdam och i Helvetesgränden höll Gabriel Orm spisning en trappa upp. Till de kända och godkända krogarna tillkom mängder av illegala utskänkningsställen.

Kroglokalerna rymde ofta flera mindre rum. Inte sällan var de delar av en vanlig bostad, där några rum och kanske köket avdelats för krognäring under dygnets vakna timmar. Även om krogrummen i viss mån var skiktade efter stånd och samhällstillhörighet utmärktes de mer av en blandning av män med olika social rang än av homogenitet.

1700-talets Stockholmskrog var också en huvudsakligen manlig domän – eller snarare en manligt kodad plats. Kvinnors närvaro saknades nämligen inte. Dels drevs faktiskt merparten av stadens omkring 700 krogar av kvinnor. Ofta var det änkor, som intog en särställning när det gällde att driva verksamheter.⁹⁹ Dels var krogpersonalen inte sällan kvinnlig. Kvinnor kunde också stå för underhållningen; sångerskor och danserskor ingick i kringvandrande sällskap. Dessutom var krogen en miljö som söktes upp av de kvinnor som »gick med korgen» – trots förbud att gå runt och bjuda ut apelsiner, grönsaker, blommor och annat till försäljning. Det fanns ju också de kvinnor som gick på krogen för att äta, umgås, skvallra, dansa, supa och rumla – eller, som Lovisa von Plat, för att knyta flickor till sig. De flesta av dessa hörde till den arbetande befolkningens lägre skikt: spinnerskor och väverskor,

Målningen »En klubb» av Elias Martin (1739–1818) från okänt år illustrerar den manliga miljön på seklets populära klubbar.

pigor, nippermamseller, sömmerskor och tvätterskor – eller så kallade lösa och lediga kvinnor i lagens mening. Men de kvinnor som befann sig på krogen var oftast där för att bedriva handel av något slag, snarare än för att själva handla eller roa sig. På samma sätt präglades stadens gator och torg och andra offentliga rum även under tidigmodern tid i högre grad än vi tidigare trott av kvinnlig närvaro.¹⁰⁰

Oavsett ärende var den kvinnliga närvaron på 1700-talets krog tveklaktig. En kvinna på lokal ansågs mer eller mindre tillgänglig. I Bellmans karnevalistiska fiktion var krogen ett Venustempel. Men otukten begränsade sig inte till krogen i hans verk. Kärlekshandeln tog plats i många av stadens offentliga rum. I Fredmans epistel 4, »Enkanerligen til Anna Stina», idkas otukt varhelst man kommer åt – i baddade sängar, men också på gator och i gränder, över stolar och bord.

[...]

Valdthornen lyfta, håll styft uti Armen,

Blås edra bytingar, blås. —

Si Anna Stina så hviter i barmen!

Dyrka up Skönhetens lås. —

Käraste kommen i håg mina ord:

Kärlekens Tempel, Dess Länder och Städer

Ä bolstrar och fjäder,

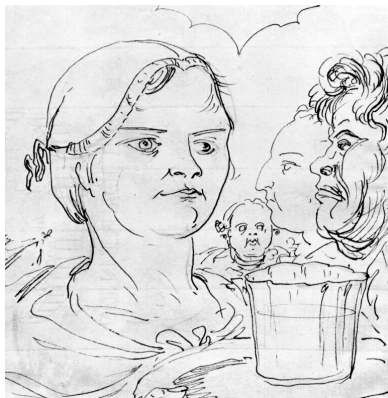
Trappstenar och bräder

Och gator och gränder och stolar och bord.

[...]

Krogrummets vardag var sannolikt långt mindre dramatisk än de vilda krogbaler Bellman målar upp i sina ögonblicksbilder. Men det finns fler vittnesmål om den erotiska laddningen på krogar och kaffehus i staden. Resenärer berättade om stämningen på enklare lokaler i Stockholm, där betalningen stoppades i krogjungfruns barm. Erotomanen Gustaf Halldins memoarer *Mina kärleksäventyr* från senare delen av 1700-talet ger också de en bild av staden som jaktmark för den obetvinglige vivören, på krogar och kaffehus såväl som på gator och torg.¹⁰¹ Kvinnor som rörde sig där var lovligt byte, i någon mening redan »publika» – eller med risk för att bli.

Den starka laddning som gatan skulle komma att få som sexualiserat rum under det kommande seklet saknas emellertid. Gatan hade ännu inte blivit den symboltyngda sfär som moderniteten skulle göra den till. 1700-talets stad hade heller ingen tydlig syndens geografi som motsvarar de mönster över sexhandelns närvaro som skapades i 1800-talets Stockholm. I stället tycks handeln med sex ha funnits överallt. Visst fanns både krogar, hushåll och utflyktsmål med rykte om sig att hysa tivelaktigt folk. Men det var inte som under det kommande seklet, då platserna i sig tycktes frambringa omoral och förtappelse, då man omsorgsfullt kartlade synden och försökte utrota den genom att utplåna platserna.

*»Serveringsflicka med mansfysionomier»
av Carl August Ehrensvärd.*

Talande nog hörde det heller inte till vanligheterna med platsangivelser i de öknamn som användes mot kvinnor som skälldes för horor. Referenser till gatan finns visserligen i ordet »gatnymf», men det var inte särskilt frekvent använt. Ordet nattlöperska vittnar också om att aktivitet under den mörka tiden på dygnet associerades med kvinnlig omoral. Medan 1700-talets skällsord för en kvinna som stigmatiserats som hora var nattlöperska, luder, löphora, sköka, liderligt stycke och horkona, återfinns under 1800-talet flera uttryck som refererade till särskilda platser i staden: gatlafs, berglärka och grändkärning syftar på särskilda stockholmska miljöer, medan begrepp som Nygatslärka och Sjöbergsplanare hänför kvinnorna till specifika stadsdelar och gator.¹⁰² Med undantag för ordet Gröna gångs-hora har jag inte funnit några liknande uttryck från det föregående seklet. Prostitutionen var helt enkelt inte på ett lika påtagligt sätt inskriven i staden.

Omvänt gav också prostitutionen under 1800-talet upphov till folkliga benämningar och ironiska namn för urbana platser: den pampiga nydragna Birger Jarlsgatan blev till exempel horstret i folkmun – och staden i sig liknades, som många andra städer, vid en sköka. »Den sköna synderskan» var ett binamn på Stockholm.¹⁰³ Uttrycket »att gå på gatan» började under seklet användas som synonym till prostitution. Den

William Hogarths urbana typer från 1751 uppvisar den goda och den onda staden.
Här Beer Street, en blomstrande stadsgata präglad av välstånd och hälsa.

kluvna kvinnobild som horstigmat frambesvärjde fick under 1800-talet också sin motsvarighet i stadens fysiska och mentala landskap. Vissa stråk, kvarter och gator förknippades särskilt med otukt och moraliskt förfall. Kanske speglade det ett behov av att förlägga ondskan till en plats, en kropp – en annanhet – där den var inkapslad och möjlig att undvika. Det fanns under 1700-talet inte någon lika tydlig korrespondens mellan en plats beskaffenhet och det liv som utspelade sig där. Den kommersialiserade synden var i stället en mycket rörlig företeelse. Handeln återfanns varhelst nöjeslivet blommade upp, där balerna anordnades och de nöjeslystna stockholmarna för tillfället sökte förströelser.

Likväl sammankopplades staden med just synd. Kanske har det liv som städer skapar förutsättningar för alltid innefattat en ambivalens. Å ena sidan förknippas stadslandskapet med framsteg, bildning och ett kultiverat förhållningssätt till andra människor, manifesterat i ordningsregler, kontrollsystem och myndigheter. Å andra sidan har staden som rum i alla tider anklagats för att frambesvärja sin egen motsats: liderlighet, egoism och moraliskt fördärv.

I William Hogarths illustrationer av den goda och den onda stadens idealtyper från 1700-talets mitt står förnöjsamhet och flit mot slapphet, begär, galenskap och lytnad. Hogarths målning »Beer Street» avbildar staden som en social plats. Godmodigt ölhävande stadsbor vilar från arbetet med armarna om varandra, mitt i offentligheten. Frejdiga män och kvinnor läser; böcker, tidningar och pamfletter skvallrar om bildning och samtidsorientering. Här finns mat i mängder. Runt om i staden pågår arbete med byggnation, handel, konst, anspelande på industrialism och blomstrande ekonomi. Gatan framstår som en plats för arbete, affärer, umgänge och kroppslig beröring – en plats där alla fyller sin givna funktion. Kroppsmetaforer är återkommande under seklet, för staden såväl som för samhället i stort.

Upplysningens arkitekter ville designa städer som fungerade som hälsosamma kroppar, med fritt flödande cirkulation och en vacker yta. Trafiken liknades vid blodomloppet: gator och vägar blev artärer och vener. Samhället var komplementärt uppbyggt. Kroppsmetaforen

Landsbygden var ständigt nära och närvarande i 1700-talets stad. På Johan Sevenboms utsikt över Röda torget mot Staden och Riddarholmen från 1768 levererar Mälarbönderna foder till stadens djur. I den skuggrika förgrunden ägnar sig ett sällskap åt kortspel; en enbent tiggare försöker påkalla deras uppmärksamhet. Bortom vattnen syns en ståtlig husrad med Bondeska palatset och Riddarhuset, Hebbeska huset och Stenbockska palatset.

legitimerade den rådande ordningen. Makten och överheten representerade huvudet – tanken och synen – eller det pumpande hjärtat, medan befolkningen stod som typ för olika funktioner hos kroppens lemmar. I *Beskrifning öfver Sverige* [sic] beskrev publicisten Lars Salvius redan 1741 Stockholm som hjärtat i samhällets kropp. Fliten, nyttan och vikten av att förnöjsamt ta på sig sin lott i livet är återkommande i 1700-talets beskrivningar av det ideala samhället. Varje stånd, varje skrå och ställning hade sin egen roll och betydelse som svarade mot nyttan. Uppmaningen »bliv vid din läst» var ett idiom.

Konstnären Johan Sevenboms »Stockholmsvyer», beställda av Stockholms magistrat, ger en god bild av 1700-talsstaden så som den ville framställa sig själv. I Sevenboms vida och detaljerade perspek-

tiv återges en livfull, föränderlig och blandad stad, där staffagepersonerna uppfyller olika roller och är tydligt avläsbara i klädsel och sysselsättning. Här syns roddarmadammer och latrintömmerskor, hovfolk och kungligheter, hamnsjåare, herremän och borgarfruar. Människor är mitt i sitt dagliga arbete och sina göromål och stadens hela sociala spektrum avspeglas i vedutorna. Även tiggare figureerar i bild. Det kan tyckas besynnerligt i målningar som snarare var ägnade att hylla staden än att förevisa dess baksidor.

Tillförlitligheten i Sevenboms Stockholmstaylor har diskuterats.¹⁰⁴ Närvaron av samhällets olycksbarn i tavlorna kan möjligen tala för att de åtminstone inte ger en alltför förskönad bild av staden. De »rätta fattiga», som vi får förmoda att det rör sig om, kunde inte tänkas bort ens från ett idealt urbant samhälle. De fyllde i någon mening också en samhällsfunktion genom att bidra till sina välgörarens frälsning. Några kvinnor som skulle kunna tolkas som »spinnhuskonor» eller »lösa och lediga» hittar man inte. När den onda sidan av staden ska förevisas spelar horan däremot en huvudroll.

Pendangen till William Hogarths bild av Beer Street är »Gin Lane». Målningen avbildar vad som förefaller vara samma stadsdel – under inflytande av den utländska drycken gin förvriden till en mardrömslik avspegling. Flit och umgänge har förbyts i girighet, indolens och laster. Om kroppslig beröring är ett framhållet tema i den goda staden, representeras den onda staden av kroppar som är skilda åt, stadda i olika grader av svält, sjukdom och förruttnelse. Här regerar vansinnet, våldet och den oförblommerade girigheten.

Förfallet avspeglas också i byggnaderna: »Gin Lane» representerar en stad i upplösning och sönderfall, bokstavligt och bildligt. Mitt i bilden tronar en kvinna som förkroppsligar omoralen. Hennes blottade bröst och benens syfilitiska sår skvallrar om att hon är otuktig. Medan hon är fullt upptagen med att skrapa ihop snus ur en dosa faller det lilla barnet ur hennes famn och störtar handlöst utför trappavsatsen.

Den fallna kvinnan var en central symbolgestalt för stadens avig-sidor, placerad i offentligheten, skamlöst exponerad och i brott mot

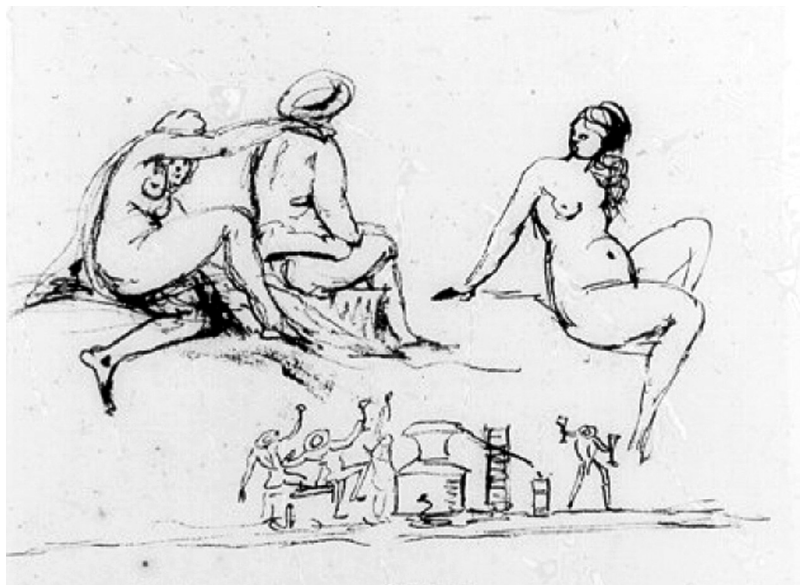

William Hogarths »Gin Lane» visar en stad i fysiskt och moraliskt förfall.

mödraskapets grundpremiss. I den uppslagsrika boken *Craze* skildrar den kanadensiska historikern Jessica Warner ginets kulturhistoria i 1700-talets England.¹⁰⁵ Gin var drogen för 1700-talsstadens obehag. Billigt, starkt och tillgängligt i varje gathörn bidrog det till att lindra törst, hunger, frossa och utmattning – och gav upphov till såväl galenskap som urban mytbildning.

En återkommande gestalt i de bekymmer den utländska drycken genererade var just modern som förlorat känslan för sina barn. Förlust av moderskapets fundament är en mycket verkningsfull symbol för ett samhälles förfall och har ofta återkommit när droger ska motarbetas, menar Warner.¹⁰⁶ Även horan som symbolgestalt har karakteriserats genom sin brist på moderskap. När prostitutionen reglerades under 1800-talet var själva tanken att erbjuda män en sexualitet frikopplad från äktenskapets reproduktion – även om det aldrig uttalades. En myt gjorde gällande att kvinnor i prostitutionen förlorade sina barnafödande egenskaper. Under 1700-talet var det i praktiken ofta just en graviditet som avslöjade de kvinnor som ställdes inför rätta för hor eller andra sexualbrott. Ändå var det knappast en svällande mage, en mjölkfylld barm eller ett am barn på armen som symboliserade horan. Det var kvinnan i stadens offentlighet, på krogar och i gränder, friställd från hemmet, från sociala band, från moderskapet och dygnsrytmen, som representerade förfelad feminitet. Staden antogs locka unga kvinnor i fördärvet. De redan fördärvade var verkningsfulla symboler för stadens förskämning.

Men staden med sina gränder, bakgårdar och krogar var inte kopplerskan von Plats främsta val av plats för sina affärer. När Lena Cajsa Bohman börjat umgås mer intensivt med von Plat och hennes omfattande nätverk av män var det inte på krogen eller i andra offentliga lokaler man stämde träff. På krogarna störde uppsyningsmännen gång efter annan. De gjorde räder för att kontrollera att inga förbjudna kortspel försiggick, att det inte serverades brännvin på otillåtet vis och att inga lösa och lediga personer fördrev sin tid med dryckenskap och otukt. Kontakter knöts på krogarna i staden, men den egentliga handeln med sexuella tjänster ägde rum på andra platser, i andra rum.

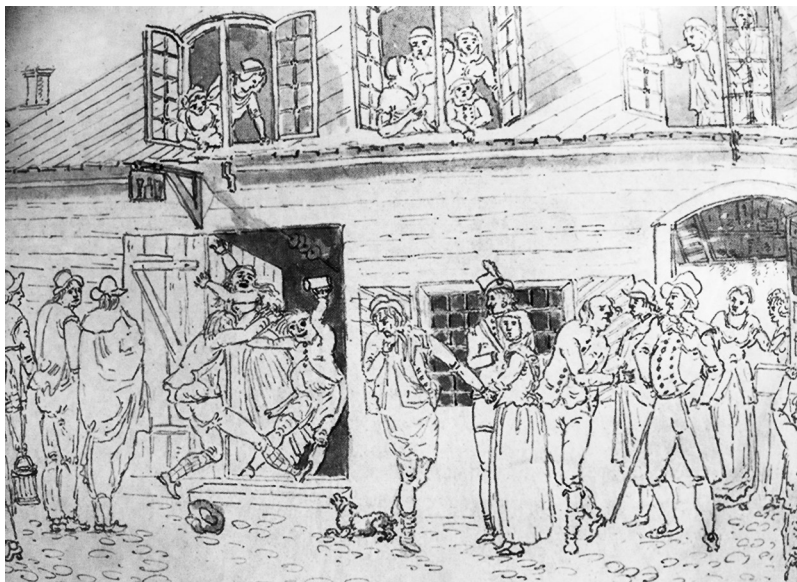

Hembränning och olaga utskänkning var vanligt i stadens utkanter. Här en scen i stockholmsk natur med lättklätt sällskap intill en destillationsapparat av Carl August Ehrensvärd, okänt årtal.

Bortom stadens tullar

Att ta sig från stad till landsbygd blev enklare under 1700-talet. Broar byggdes över sankmarker och vattendrag, landsvägar breddades och gästgivargårdar uppfördes. Nära Stockholm fanns gott om populära utflyktsmål. Bland ekbackar och hagar invid tullarna låg ofta enkla förlustelseinrättningar – ett kägelspel, en långgunga, ett dansgolv. Mat togs med i ett knyte eller köptes i enkla stånd. För en billig penning kunde man släcka törsten; det fanns gott om utskänkingsställen för både laglig dricka, hembränt och smuggelsprit.¹⁰⁷

Som vi har sett tog Lovisa von Plat med sig Lena Cajsa Bohman till platser utanför stadens tullar. Ofta var Djurgården målet för deras utfärder. Det framgår inte specifikt vilka utvårdshus eller krogar sällskapet eventuellt besökte, men hela Djurgården var beryktat för ett mer eller mindre stormigt nöjesliv. Kanske dansade

Anonym teckning föreställande män och kvinnor utanför en krog. Krogskytten hänger ute, fönstren är uppslagna och ett slagsmål i porten drar till sig uppmärksamhet. Kanske pågår en krogbal där inne.

Lena Cajsa på krogbaler på Våffelbruket, Blå porten, Hasselbacken eller på värdshuset Gröna lund.

[...]

Bergströmskan hoppar allena

Skena til helfveti skena. — [Corno.]

Kors tocke Flängmål din Satan!

Nattyget blåste åt gatan.

Aj en Palt står där vid Gardin.

Sluta med Pålskan, var tyster,

Paltarna! – Aj Kära Syster!

Täckna Baler gör vår Ruin

[...]

Carl Michael Bellman, ur Fredmans epistel nr 62,

»Angående sista balen på Gröna Lund».

Vid ett tillfälle hade Lena Cajsa följt en underofficer vid Kungliga artilleriet vid namn Olof Winblad till »then så kallade gröna gatan å Ladugårdslandet». Gröna gatan kan sägas vara Karlavägens föregångare. Vid Karlaplan låg en av Stockholms tio tullstationer, Ladugårdslandstullen. Området bortom tullen kallades »yttersta mörkret».¹⁰⁸

Längs Gröna gatan låg ladugårdar, beten och bodar. I nära anslutning fanns också kasernerna. Att följa en man hit tycks ha haft en underförstådd mening. Hundra år senare beskrevs platsen fortfarande som en moralisk utmärkt. I A T Wistrands bok om bordellväsendets historia från 1843 förknippas området kring Ladugårdslandets kaserner med Stockholms växande prostitution.¹⁰⁹ Även Stockholmskildraren August Blanche utmålade stadsdelen som en trakt präglad av »tjuftband och många kärleksmöten» i romanen *Vålnaden* från 1847.

Kanske signalerade Gröna gatan en uselhet som gick utöver den otillåtna sexuella handlingen i sig. Ett protokoll från Norra förstads kämnärsrätt från 1748 berättar om hur jungfru Anna Catharina Holmgren anklagade sin egen bror, den 14-årige gossen Nils, för att »uti ganska mycket folks närvaro» på slaktarbron ha okvädat henne för kanalj och »gröna gångshora».¹¹⁰ Gröna gången eller Gröna gatan tycks således vara en ökad plats, förknippad med otukt.¹¹¹ Kanske kan prisandet av kvinnans trolldom i Bellmans självbiografi också tyda på en erotisk konnotation hos Gröna gången: »Ett fruntimmers såla, varmed hon vandrat i Gröna gången, ger mina ögon mera liv och vällust än den lager, varmed man mig på medalj hedrat.»¹¹²

Mörkret och det ociviliserade livet utanför stadens tullar kunde förknippas med det vilda och otämjda. Parallellt spirade en faiblesse för lantlivets behag. Den dyrkan av ett oskyldigt naturtillstånd och konstlat lantliv som Rousseau skulle komma att sprida med *La nouvelle Héloïse* (1761) präglade redan på 1740-talet umgängeslivets förhållande till naturen. Synen på landet som en idyll, en rekreation, en annorlunda plats dit man gjorde utfärder och tillfälliga besök förutsatte sin motsats: staden. Det blev möjligt först när staden tagit

form som vardagsliv och norm för sina invånare och det urbana livet uppfattades som i grunden skilt från det liv som levdes på landsbygden. I boken *Att hasta mot undergången* skriver historikern Leif Runefelt om konsumtion i Sverige under 1700- och tidigt 1800-tal. Med hänvisning till etnologen Börje Hanssens tidiga studier av Österlen skiljer han mellan urbana och pagana samhällen, där den urbana kulturen främst karakteriseras av negation: det urbana är allt det som det pagana inte är.¹¹³

Under kommande sekel, när moderniteten på allvar gjorde sitt intåg och ådagalades i stenstadens snörräta kvarter, skulle den motsatsen också komma att bekönas. Staden förknippades med förment manliga egenskaper som förnuft, framåtskridande och ordning. Naturen och landet kopplades samman med känsla, tillbakablickande och slumpmässighet – alltsammans feminint kodat. Det var visserligen en ambivalent och ombytlig dikotomi. Icke desto mindre återkommer den gång efter annan som en vedertagen sanning eller rent av som ett fundament för 1800-talets urbana kultur och självbild.

Det finns många paralleller mellan bilderna av landsbygden i 1700- respektive 1800-talets Stockholm. Medan staden sågs som rationell, planerad och organiserad – manlig – företrädde naturen det vilda, otämjda, kaotiska. Urbanforskaren Elisabeth Wilson hävdar att det kvinnliga i staden alltid har upprest ett hot mot stadens idé, eftersom kvinnan representerar det som förknippas med landet.¹¹⁴ Under 1700-talet tycks åtskillnaden mellan land och stad emellertid snarare motsvaras av en gradskillnad av manlighet än av en könsdikotomi. Medan staden per definition var manlig, representerade landsbygden en ofullbordad manlighet. Lantlivet förknippades med naturlighet, oförställdhet och oskuldsfullt behag – med barnslighet, kort sagt.

Suktandet efter lantlivets äkthet framstår inte sällan som nog så förställt. Det är ett tema som återkommer i seklets litteratur, men också i rent bokstavlig mening: hela sällskap klädde ut sig till herdar och herdinnor och iscensatte skådespel hämtade ur ett fantiserat Arkadien snarare än ur en rural verklighet.

Såväl fantasins som verklighetens lantliga utfärder hade inte sällan också en erotisk underton. Inte minst i Bellmans diktning, där de pastorala idyllerna snart övergår i orgier med brännvin och omkullstjälpta nymfer, möter diktens högstämnda naturdyrkan en mer prosaisk hyllning av Venus och Bacchus. Det är ett tema som återkommer i flera skönlitterära betraktelser över lantlivets behag.

Rättegångsprotokollen i fallet med Lena Cajsa Bohman berättar om en mycket rörlig sexhandel. Kontakter knöts på krogar och offentliga lokaler i staden. Handeln i sig förflyttade sig ständigt och återfanns både i staden och bortom dess tullar, på offentlig lokal och i privata hem. Lovisa von Plat var på plats med sina flickor varhelst festen och rumlandet ägde rum. Några tydliga geografiska mönster går knappast att utläsa. Men fanns då inga särskilda hus och platser för handeln med sex?

Jungfruburar

Kanske är de miljöer som eftervärlden främst förknippar med 1700-talets könshandel stadens jungfruburar. Ordet klingar med en viss bellmansk romantik. Carl Michael Bellmans skaldande om Fröjas tempel har färgat vår föreställning om seklets Stockholm, där gränderna kantas av jungfruburar där tjogvis med halvnakna och vitsminkade kvinnor hänger ut genom fönstren.

[...]

Skådom nu Kolmätargränden,

Smal och smutsig, full av grus!

Rådstutaket syns vid änden

Se'n blott krog och jungfruhus.

Ur ett bugnat galler

Syns en nymf med skinn-karpus

Strax burdus

Slagsmål och skvaller,

Nakna hjässor, tomma krus.

[...] ¹¹⁵

Den kolorerade etsningen »Maid and Mistress» från 1791 av den brittiske konstnären Thomas Rowlandson (1756–1827) skulle kunna illustrera eftervärldens bild av Baggensgatan i Stockholm, kantad av jugfruburar.

Ordet jungfrubur har förknippats med det buktande gallret i Bellmans text. Uttrycket har dock en helt annan etymologi. Under medeltiden betecknade det helt enkelt det bodloft dit hushållets yngre ogifta kvinnor flyttade upp under den varma årstiden. Ordet bur kommer av bod.¹¹⁶ Enligt *Svenska Akademiens ordbok* har ordet sedan 1500-talet också använts för fängelseceller avsedda för kvinnor. Under 1700-talet användes ordet jungfrubur av stockholmarna själva av allt att döma om ett hus, vilket som helst, där det bodde eller vistades kvinnor som betraktades som horor. Koppleri och »hållande av hus och samkväm» där otukt bedrevs var, som vi sett, olagligt och straffades med offentlig spöslitning och straffarbete enligt 1734 års lag.¹¹⁷

Visst fanns det ändå sådana hus i Stockholm. Som med så många andra historiska sanningar blir bilden mer mångtydig och komplicerad när man »kliver ner på gatan» och tar hjälp av flera källor. I det följande ska vi ta en liten omväg via den för eftervärlden mest mytomspunna gatan och etablissemangen i Stockholm: Ahlströms jungfrubur på Baggensgatan.

Berättelsen om den smala gränden mellan Köpmangatan och Swartmangatan som ett syndens näste har konserverats som en ofta upprepad sanning. Uppgifterna kan spåras tillbaka till Johan Gabriel Carlén (1814–75), som under senare delen av 1800-talet gav ut Bellmans samlade verk med kommentarer i fem band.¹¹⁸ Hans beskrivning av Baggensgatan återspeglas i många senare texter. Enligt Carlén kantades Baggensgatan av hus bebodda endast av »Fröjas prästinnor», som med »lockande blickar, sminkade kinder, blottade bröst och talande tungor överallt i fönstren och portgångarne läto se och förnimma sig». I hus nr 23 på Baggensgatan, med ingång även från Österlånggatan 24, låg Ahlströms jungfrubur, som Bellman skaldar om i »Bacchi Litania» från 1767. Med dåtidens husnumrering var adressen Baggensgatan 129.¹¹⁹

[...]

Fräls oss från allan fara,
I Ahlströms jungfrubur.
Och från de skönas skara,

*Baggensgatan i vinterskrud.
Akwarell av Claes Frithiof
(Fritz) Lindvall, 1892.*

Med tofflor och med ur,
Drif bort de vackra barn,
Med diadème, regnkappa,
Som fråga, när de klappa,
Hur mjölnarn mår i qvarn.
[...]

Kring Ahlströms jungfrubur finns en besynnerligt fantasieggande historia.¹²⁰ Huset på Baggensgatan 23 var på 1700-talet en sägenomspunnen byggnad; i källaren fanns en silverskatt nergrävd, bevakad av en spökprinsessa. I mitten av 1700-talet köptes fastigheten av en coopverdiekapten vid namn Magnus Ahlström, för sitt grova språk begåvad med tillnamnet »ottomaniska porten». Kanske hop-

pades kaptenen finna skatten. Med hjälp av Lars Anders Chierlin, »stadsmathematicus» och skattgrävare, gav han sig i kast med att söka efter den. Men i juli 1767 försökte Ahlström i stället sälja huset vidare, genom en annons i bilagan till *Stockholms Posttidningar* nr 58 1767. I källaren, lockade annonsen, fanns otaliga valv och kamrar från ett gammalt nunnekloster. Där skulle silver- och guldskatter till ett värde av uppskattningsvis »etthundratio tunnor guld» ha blivit nergrävda och inmurade före reformationen. Försäljningssumman sattes till 180 000 daler kopparmynt.

Ahlström tycks inte ha fått något napp på annonsen. Han står nämligen kvar som ägare av fastigheten hela seklet ut. Under stort hemlighetsmakeri och med ett påfallande inslag av mysticism påbörjades i alla händelser en ny skattgrävning i källaren på Baggensgatan 23. I februari 1784 syntes en samling män i fotsida kappor med uppslagna kragar och djupt nerdragna hattar i den smala gränden. Männen, som uppenbarligen inte ville bli igenkända, var hertig Karl – kung Gustav III:s bror – och några av hans meningsfränder i de ockulta vetenskaper som var på modet, Lars Anders Chierlin, som ville ge skattjakten ett nytt försök, och mystikern och andebesvärjaren Henrik Gustaf Ulfvenklou, i sällskap med herrarna Sparre, Stenbock och Ruuth. Arbetet pågick i hela tre månader under diverse magiska ceremonier, men utan framgång. Man kan föreställa sig hur det måste ha viskats och skämtats bakom ryggen på det förnåma sällskapet när de vecka ut och vecka in piskade andar och rabblade besvärjelser i jungfruburens källare.

När skattjakten pågick levde en blandad skara i huset. Av någon anledning var flera skräddare skrivna på adressen, både mästare och gesäller, varav en var anställd vid Kungliga operan.¹²¹ Ytterligare två hyresgäster hade anknytning till hovet: en bonare och en lykttändare vid Slottet. Nog måste de ha känt igen både hertigen och hans gåtfulla följe.

Mantalslängden för Baggensgatan 23 är intressant också av en annan anledning. Var, frågar man sig, är alla nymfer? Enligt Carlén och den så ofta återberättade historien om Baggensgatan rymde

Ahlströms jungfrubur 23 nymfer i tre våningsplan. I mitten huserade Ahlström själv, kontrollerande sina nymfer och besökande her-
rar med hjälp av avlyssningsrör som byggts in i väggarna. Kanske
hade Ahlström gett upp sitt gebit när han slog sig på skattsökning?
Men nej, undersöker man mantalslängderna från 1760 och fram till
sekelskiftet 1800 ser bilden ungefär likadan ut.

I den byggnad som gått till historien som Ahlströms jungfrubur
bodde 1765 förvisso ett par änkor, men huset rymde också en to-
baksarbetare, ett par skrivare, en vaktmästare, en piga och en gesäll.
Det var enkelt folk. Dessutom hölls två krogar i huset: krog nr 153
och 418. Huset på Baggensgatan hade ungefär samma blandning av
invånare som gatan i övrigt – denna ökända och av synd anstuck-
na gränd. Här bodde under 1760-talet en hel del hantverkare: sko-
makare, kryddkrämare, tunnbindare, glasmästare, bokbindare och
deras gesäller, lärgossar och bodpojkar. Längs gatan huserade även
skeppare, skrivare, lakejer och tobakshandlare; några förmögna,
andra fattiga enligt kronotaxeringslängderna. Här låg också flera
krogar, precis som i andra gränder i Staden. Mönstret går igen under
1770- och 1780-talen. Längs Baggensgatan återfanns inte endast
jungfruburar och krogar. Många människor hade sitt boende här –
de flesta småborgare med slitsamma arbeten och många med barn
i hushållen. Längs Baggensgatan måste det ha sprungit en massa
ungar. Döda har burits ut, barn har kommit till världen. Pigor har
sopat framför portarna, grannar har småpratad och trätt och bjudit
varandra på kaffe, här har genljudit av vardagliga ljud och spridits
alldagliga dofter.

En notering i mantalslängderna är särskilt värd att uppmärksam-
ma. Mellan åren 1789 och 1795 bodde Maria Christina Lindståhl
och hennes make hallrättsbetjänten Lindståhl i hus nr 128 i kvarteret
Perseus, granne med Ahlströms jungfrubur. Hustru Lindståhl var ing-
en annan än förebilden för Carl Michael Bellmans förevigade musa
Ulla Winblad, vid det här laget gift för andra gången.¹²² Möjligen
bidrog den famösa Winblad till gatans vanrykte.

Mantalslängderna för Baggensgatan speglar Stadens befolkning i övrigt. Stockholm var rikt på sociala och lokala kontraster. Mot Skeppsbron vände den förmögna Skeppsbroadelns skrytbyggen sina överdådigt dekorerade fasader.¹²³ På husens baksidor bredde bakgårdarnas, grändernas och krogarnas stad ut sig. Trots de påtagliga skillnaderna var 1700-talets Stockholm en blandad stad, betydligt mindre segregerad än idag om man ser till demografin. Adel, präster, borgare och fattigfolk kom i daglig kontakt med varandra på gator och torg. Inte sällan rymdes stora delar av det sociala spektretet inom samma hus, i ett slags omvänd hierarkisk topografi. I de höga husens övre plan bodde enklare folk. Hit upp var trapphusen ofta trånga och mörka, om vintern kalla och heta om sommaren; de mer representativa stentrapporna löpte då endast till den första våningen. Takhöjden var låg och fönstren mindre än i de nedre delarna av huset, ibland inte mer än gluggar. Dessutom kunde läget medföra en oangenäm närhet till avträdet, som ofta placerades på husens vindar – och om brand bröt ut var utsikterna att klara sig rätt usla.

Kronotaxeringslängder och mantalslängder är spännande källor till det förflutna. Varje kolumn rymmer i sig inte särskilt mycket information, men de kan ändå berätta om sammanhang och förhållanden som annars inte skulle uppdagas. Söker man upp coopverdiesskepparen Magnus Ahlström för åren kring 1760 och framåt framgår till exempel att han med åren blev en förmögen man. Under 1760-talet förvärvade han flera av husen i kvarteret Perseus, som han sedan tycks ha sålt. Hus nr 129 på Baggensgatan – den mytomsvävade jungfruburen – hade han emellertid kvar i sin ägo ännu under seklets sista år, 1799. Då hyrde två pigor varsitt spiskvarter i hans hus – det vill säga de höll rum för övernattande gäster och servering. Dessutom hyrde några änkor och en frånskild soldathustru husrum på Baggensgatan 129. Det är möjligt att dessa ensamboende kvinnor bidrog till att hålla ryktet om Ahlströms jungfrubur levande.

Enligt en ofta återberättad historia ska kvinnor från etablissemanget ha sänts till riksdagen i Gävle 1792 för att underhålla

riksdagsmännen, då fruntimren i Gävle inte höll måttet för de tillresta höga herrarna. Inte mindre än 60 »glädjeflickor» ska ha sänts till riksdagen. Jag har inte hittat några belägg för den saken.¹²⁴ Någonting man däremot kan utläsa ur källorna är det faktum att kapten Ahlström gjorde stora pengar. Kanske hittade han rent av skatten i husets källare? Eller gjorde han möjligen stor förtjänst på koppleriverksamhet? År 1765 hade han hur som helst redan tillskansat sig en mängd fastigheter runt om i staden. I Klara församling ägde han två hus i kvarteret Tigern. På Djurgården hyrde han ut två hus till en stadsbetjänt och en varvsarbetare, och längst in i Kolmätargränden i Staden huserade 1765 en bagaränka, en avskedad brandvakt, en jungfru och en Eric Öhberg som höll spiskvarter. I kvarteret Rosendahl i Maria Magdalena församling ägde kopplaren inte mindre än tre fastigheter. Här bodde mycket folk, mestadels småborgare – skraddare och bokhållare, lakejer, kryddkrämare, sadelmakare, lärgossar, drängar och pigor och änkor. Sillpackare Petter Sundberg höll krog. I kvarteret tycks också Magnus Ahlström själv ha bott i hus 117. Han levde som ogift. En hushållerska och en piga skötte hans hushåll. Hemmet låg för övrigt alldeles i närheten av huset där Lena Cajsa Bohman och hennes familj bodde 1747. Den beryktade krogen Frömans i Hornskroken låg heller inte långt borta, liksom krogen Rosenlund i de bergiga och vilda utkanterna av Söder, Dantobommen och Grimshage.

Här hade coopverdiekapten Magnus Ahlström av allt att döma förutsättningar att leva ett rätt tillbakalutat liv. Men han tycks ha varit en krångelmakare av rang. Gång efter annan figurerar han i rättegångsprotokoll, inte minst för att han hamnat i tvist med någon av alla sina hyresgäster.¹²⁵ Kämnärsrätternas och rådstugurättens protokoll visar att han på offentlig aktion sålde persedlar som hyresgäster pantsatt för obetald hyra. Sina hyresgäster var han inte alltför rädd om. En skrivelse från aktören vid Kungliga teatern Johan Fredric Kiöhn till Stadens kämnärsrätt berättar om usla förhållanden i Ahlströms hus. Kiöhn hyrde rum av Ahlström i ett hus beläget på

Österlånggatan 142. Rummet var mörkt och saknade fönster, dörren mot gatan var bräcklig och vid islossning och uselt väder flödade vattnet in, golvet var bräder direkt på jorden. Rummet, menade Kiöhn, lämpade sig bättre som häkte än för betalande hyresgäster.¹²⁶

Vid ett tillfälle, den 12 mars 1750, kallades kapten Ahlström som vittne i en rättegång där hans bror, Johan Ahlström, anklagades för ekonomiska oegentligheter.¹²⁷ Det visar sig att brodern var bokhållare vid spinnhuset på Långholmen. Kanske gav det kaptenen inblick i vilka kvinnor som efter avtjänat straff hade svårt att finna någon annan försörjning än att bli publika. Det är möjligt att kapten Ahlström faktiskt försörjde sig på koppleri. Så vitt jag har kunnat utröna blev han dock aldrig vare sig dömd eller anklagad för att ha hållit hus där otukt bedrevs.

Huruvida huset på Baggensgatan verkligen var den »jungfrubur» som eftervärlden påstått kan vi inte veta. Vi kan bara konstatera att adressen knappast beboddes endast av »jungfrur». Över huvud taget tycks jungfruburar i bemärkelsen bordeller inte höra till de vanligare formerna av sexhandel. Om så vore fallet borde de dyka upp oftare i rättegångsmaterial, i poliskammarens handlingar och i stadsfiskalens rapporter till överståthållaren. Ser man till von Plats adresser i mantalslängderna tycks hon precis som kapten Ahlström, trots sitt rykte som hållare av jungfruburar, inte ha haft just några kvinnor boende hos sig. Kanske blev det helt enkelt för uppenbart och iögonfallande om flera ensamstående kvinnor levde tillsammans under samma tak. Både Ahlström och von Plat hyrde emellertid ut husrum till ett fåtal änkor under 1750-, 60- och 70-talen. Ett sådant arrangemang kan ha passerat lättare undan överheten. von Plat hade också gjort vissa ansatser: Lena Cajsa Bohman berättade under rättegången att den präst som bodde granne med kopplerskan hade flyttat och von Plat hade då överlagt med grannhustrun Rankstedt om att hyra ut kammaren åt Lena Cajsa, så att hon kom ifrån sina föräldrar.

Hur Platskans jungfrubur tog sig ut på 1760-talet skvallrar en annan källa om.

På besök hos Platskan

I den erotiska levnadsteckningen *Mina kärleksäfventyr. En dagbok från 1700-talet* skriver den kungliga sekreteraren Gustaf Halldin (sedermera Hallenstierna) om sitt beslut att aldrig besöka vad han kallar publika flickor eller horhus i Stockholm, av rädsla för könssjukdomar.¹²⁸ Vid ett tillfälle blev han emellertid medlurad till »Platskans horhus». Det ger oss tillfälle att ta reda på hur en sådan beryktad »jungfrubur» tog sig ut.

En vårväll på 1760-talet intog Halldin tillsammans med vännen Per Laurin en aftonmåltid på krogen Dufvan.¹²⁹ Efter middagen tog vännen med honom på en tur för att besöka två damer han stämt träff med. Hyrvagnen körde dem långt upp på Norr. Lovisa von Plat hade då flyttat från Staden till hus nr 31 i kvarteret S:t Olof. Sällskapet visades in i huset, uppför en trappa och in i ett rum. Laurin presenterade sin vän Halldin som »sikter Labach» för fru Hyllster och fröken Rosendufva. Fru Hyllster frågade efter sin man, som Laurin brukade följa hem efter spelkvällar. Men mannen skulle knappast vara hemma förrän till fyra, spådde Laurin, och de besökande herrarna bjöds att sitta ner. Halldin blev en smula förbryllad inför detta oreserverade mottagande av två damer utan herrsällskap. I en passage beskriver han miljön och kvinnorna:

Det föreföll mig lite curieust. Damerna voro i sin negligé, mycket cougetta, rummet hade ej brillanta meubler. En upp-bäddad säng, en canapé, ett gammalmodigt förgyllt bord under en ej nymodig spegel och fyra stolar, som äntligen hade någon apparence. Bror Laurin kom tillbaka, satte sig med oss i canapén och drog fröken på sina knän, som skrattade åt den tokiga cousin Laurin. Hon såg mycket bra ut, stora blå ögon, en skön hy och en söt mun, som snart blev kysst. Hon kunde vara högst tjugo. Frun, något rundlagd, närmare trettio med yvigt cendréfärgat hår under en stor domeuse, rödblommig, litet nätt, glatt ansikte och en fin, småleende min tävlade med svägerskan om vem som kunde vara behagligare.¹³⁰

Fredman.

Ulla Winblad.

Kölmätars Lotta.

Wetz.

Den svenske konstnären Elis Chiewitz (1784–1839) illustrerade 1826–1827 Carl Michael Bellmans verk *Fredmans epistlar* och *Fredmans sånger* med 25 enskilda figurer och 12 gruppsscener, som hämtade inspiration från levnadsöden och miljöer på 1700-talsstadens nattsida. Här ser vi Wetz, Ulla Winblad, Kölmätars Lotta och Fredman själv i rännstenen i Chiewitz tolkning, redan präglad av 1800-talets romantiserande bild av Bellmansvärlden.

Laurin gav fröken några plåtar och bad henne skicka pigan efter ett par buteljer Mosler. Därpå tog han frun i händerna, dansade runt med henne och skickade henne i famnen på Halldin. Medan Halldin »fuskade igenom hennes saker» berättade fru Hyllster nästan gråtande om sin man. Han spelade bort deras pengar, var aldrig hemma, och hade inte legat hos henne någon natt på ett halvt år. Sex plåtar till skomakaren behövde hon, men inte ens det kunde maken avvara. Halldin erbjöd sig gentilt att låna henne pengarna, och undrade sedan om han inte kunde få kompensera också övriga försummanden. »Det dröjde sedan ej länge förrän jag ersatte bristen, stoppade de sex plåtarna i hennes barm och blev mycket kysst av henne.» När frun gått ut för att se om vinet kommit återvändande Laurin, hågad på ett byte. De båda kvinnorna kom åter med vin och glas, de drack och blev »muntra och oblyga». När Halldin fått omkull svägerskan på sängen lämnade Laurin och frun rummet och »lät de unga tu vara för sig».

Dagen därpå berättade Laurin skattande att han narrat Halldin att besöka Platskans horhus, mot en betalning till Platskan själv. Fru Hyllster var emellertid en bekantskap som Laurin gjort genom en kammarförvaltare – en snål, svartsjuk och förtretlig företeelse som inte längre låg hos sin fru. Under förevändning att besöka sin mor hade hon några gånger följt Laurin till Platskan. När hon nu också fått makens unga syster till sig, som »icke var någon fröken» och dessutom »vore kåt», anordnade de mötet.

Platskans horhus var alltså hennes eget hem; ganska enkelt inrett, men med flera rum där sängar och kanapéer underlättade möten mellan kvinnor och män. Hemmet uppläts uppenbarligen också mot betalning till otrohetsaffärer, och koppleri innefattade att underlätta även andra illegala möten än de vi skulle kalla prostitution.

»Bordeller finnas icke i Stockholm»

Jungfruburarna som ett slags bordeller där tjogvis med lättklädda flickor lockade män ur fönster och portar är en senare tiders fantasi. Jungfruburar och horhus tycks ha varit kopplarnas egna bostäder som uppläts för otillåtna möten mot betalning. Handeln ägde rum på krogar och utvårdshus, under picknickar och på enkla etablissemang på Djurgården och Ladugårdslandet, under baler som flyttade runt i staden – och i kopplarnas egna hushåll. I en fiktiv »reseskildring» från 1840-talets Stockholm, skriven under pseudonymen François Rouel, kommenteras denna avsaknad av bordeller i staden:

Bordeller, i egentlig mening, finnas icke i Stockholm. Konkubiner frodas der så mycket mera. På mina frågor, om den eller den af de personer, med hvilka jag gjorde bekantskap, var gift, svarades ofta: »nej, men han har mamsell, han har hushållerska». Det ansågs, som en tjenlig, auktoriserad väg emellan gift och ogift.¹³¹

Bakom pseudonymen gömde sig författaren Karl af Kullberg, som i 20-årsåldern tillbringade några år i huvudstaden och där sannolikt lärde känna ungtkarlstillvarons olika sidor. Även läkaren August Timoleon Wistrand, som 1843 tog sig för med att skriva bordellväsendets historia, konstaterade att bordeller saknades i Sverige.

Till följd af våra bestämda lagar emot skörlefnad, finnes visserligen icke i Sverige några egentliga bordeller; men Sverige är vårdshuspigornas land och hvarje bättre eller sämre vårdshus, äro pigornas lön och underhåll beräknade att utgå genom biförtjenster af otukt, eller så kallade drickspenningar.¹³²

Det »smutsiga levernet» ägde enligt Wistrand i stället rum i Vauxhallen och på lördagsbalerna, i stadens smågränder, i grannskapet av Ladugårdslands kaserner och på bättre och sämre vårdshus, medan Djurgården »hvimla av smyghoror». Avsaknaden

av bordeller tycks ha varit utmärkande för Stockholm, liksom synen på kvinnor i tjänande ställning som mer eller mindre publika.

Inte heller i London var bordeller ett särskilt vanligt sätt att bedriva prostitution. Gatuprostitutionen var utbredd, och bara en minoritet av kvinnorna var beroende av hallickar och horhusvärdar och knutna till särskilda bordeller. Kvinnorna rörde sig i stället på gatorna och kring nöjeskvarteren för att ragga kunder, och tog dem sedan till sina egna rum, till billiga och mindre nogräknade hotell eller till mörka gränder, parker och kyrkogårdar i staden.¹³³

Amsterdam var däremot beryktat för sina horhuskvarter i hamnen. Stadens omfattande prostitution bedrevs till största del genom bordeller, som oftast formerats som ett hushåll där horhusvärden bodde tillsammans med två till tre prostituerade. Bordeller var emellertid inte heller i Amsterdam lagliga, och risken för polisräder var ständigt överhängande. Horhusvärdarna drev ofta flera mindre etablissemang och flickor och kvinnor flyttade runt mellan ställena, både för att undkomma polisen och för att tillfredsställa kundernas aldrig upphörande krav på nya flickor.¹³⁴

Paris hade både en omfattande gatuprostitution och ett utvecklat bordellväsende, med enskilda lyxkurtisaner och bordeller som vann ryktbarhet långt utanför landets gränser. Franskilda Marguerite Gourdan, med smeknamnet »Lilla grevinnan», drev den mest exklusiva och omtalade bordellen i Paris under senare delen av 1700-talet, med den uttalade ambitionen att tillfredsställa alla lustar. Kunderna kunde besöka stället inkognito tack vare en hemlig passage via ett antikvariat. Bordellen hade både anställda som arbetade i själva etablissemang, andra som bodde i egna bostäder och sökte upp kunder i deras hem, och artister som drog in extra på att sälja sexuella tjänster. Marguerite Gourdan erbjöd också rum för diskreta möten mellan par som ville hålla sina relationer hemliga; män och kvinnor som var gifta på annat håll eller par med incestuösa förhållanden. Gourdan ska även ha haft män i sitt »stall» som var tillgängliga för andra män, och kvinnor som såldes till kvinnor.¹³⁵

Enligt A T Wistrands bok om bordellernas historia från 1843 kommer också ordet bordell från franskans gamla uttryck för dåligt hus: *bordeau* eller *bordeau*. Äldre tiders bordeller låg enligt honom ofta vid kusterna eller i de populära badstugorna. Franska, engelska och tyska språken ägde också en stor rikedom på synonymer för både bordell och prostituerad. Svenska språket, menade Wistrand, var fattigare på liknande uttryck. Horhus, kaffehus och skökohus kunde möjligen ses som liktydiga med det franska ordet bordell.¹³⁶ Enligt svensk etymologisk ordbok från 1922 kommer ordet från germanska och betyder ungefär litet hus av bräder. Engelskans *brothel* ska vara inhemskt och syfta på eländig varelse. SAOB från 1919 definierar bordell som »etablissement för prostituerade kvinnor som där bo o. yrkesmässigt bedriva otukt». Här görs också ett tillägg om att innehavaren ofta är kvinnlig: »under (ekonomisk) ledning af (i allm. kvinnlig) innehafvare».¹³⁷

Även om Lovisa von Plats verksamhet tycks ha haft vissa likheter med Marguerite Gourdans beryktade bordell var hennes hem inte en inrättning särskilt ordnad för sexhandel. Det var inte en offentlig eller semi-offentlig lokal vars rum och inredning anpassats efter kundkretsens uttalade eller antagna önskemål. Platskans »industri» var inte känd som en särskild plats. Jungfruburen som ett separat och särpräglad urbant rum hade över huvud taget under 1700-talet ännu inte fått fäste som ett fast etablissement. De bevarade listor som uppger namn och adresser till »horor i Stockholm» har som redan visats talande nog heller inga adresser till horhus i meningen bordeller – bara till kopplare och kopplerskor som kunde förmedla kontakter och kanske också leta upp lämpliga lokaler. Stockholms könshandel, vill jag påstå, var under 1700-talet snarare personanknuten än platsbunden. Handeln med kroppar och kön bedrevs i större utsträckning genom koppleri än genom vad vi idag skulle kalla bordeller. Köpslåendet med lusten var en del av nöjeslivet, och där det söps, dansades och spelades virvlade Lovisa von Plat omkring med Lena Cajsa Bohman och andra unga adepter.

Jungfruburen hade under 1700-talet ännu inte fullt ut utvecklats till ett konnotativt urbant rum, en föreställd plats med kulturella associationer i form av särskilda möbler och särskild rekvisita. Det var heller inte en frekvent miljö vare sig i litteraturen, konsten eller i rim, ramsor och populära visor. Från 1800-talet finns däremot gott om beskrivningar av bordellen som en separat sfär, ett rum som varken var offentligt eller privat – eller kanske snarare: både och.

Bordellen som fantasmagori tycks vara en produkt av 1800-talets eskapistiska urbana medvetande.¹³⁸ I såväl litteratur som konst och populärkultur avbildas bordellen som ett *chambre séparée*, ett sagorum som erbjuder verklighetsflykt och lustresor. Tunga röda gardiner, medaljongtapeter och överlastade rum draperade i sammet och med tofsar och svarvade möbler är alltså sinnebilderna för bordellen – även om såväl dåtidens som dagens verklighet sannolikt oftare är en madrass på golvet i en enkel och opersonlig lägenhet.

Den stereotypa bordellen leker med gränsen mellan privat och offentligt; en halvoffentlig värld som exponerar det mest intima, med inredning och attiraljer som signalerar privatliv och avskildhet, samtidigt som den är tillgänglig för vem som helst som kan betala för tillträde till denna framdrömda mötesplats för anonyma främlingar.

Bordellen som både fantasi och realitet växte under 1800-talet till en plats på stadens baksida där den köpande mannen var konsument, turist och tillfällig besökare, medan kvinnorna var både säljare och produkter, både aktörer – i ordets dubbla mening – och varaktiga invånare, då deras vardag utspelade sig på den plats som för besökaren var en högst tillfällig frizon.

1800-talets reglementerade prostitution bedrevs till största del på partihotell och flickställen, men också på bordeller. Den vägg som skilde bordellrummet från stadsrummet bar på en stark symbolik. Utanför den fanns gatan med sin offentlighet som krävde takt och ton och medvetenhet om sociala rangskalar. Innanför väggarna tycks en outtalad överenskommelse om att upphäva de gängse spelreglerna och sätta sociala rangskalar män emellan tillfällig ur spel ha härskat.

Här var alla besökare du och bror, alla delade en gemensam hemlighet, tryggt förborgad genom en tyst pakt: så snart mannen lämnade bordellen och klev ut på gatan återgick allt till den normala ordningen. Villkoren för kvinnan på andra sidan väggen var – och förblir – helt andra.

1700-talet hade inte skapat någon sådan laddning kring jungfruburen. Könshandeln hade ännu inte fått ett eget rum i staden, en specifik scen med karakteristiska accessoarer. I stället fanns den överallt och ingenstans. Det kan ju tyckas lite märkligt, med tanke på seklets faiblesse för skådespel och sceniskt formspråk. Men kanske hade det att göra med det faktum att gränsen mellan det privata och det offentliga under 1700-talet ännu inte blivit lika skarp, lika villkorslös och dualistisk som den kom att bli under 1800-talet.

Under 1700-talet började visserligen ett borgerligt ideal om hemmet som en privat sfär för rekreation, familjeliv och känslomässiga band växa fram. Det var en utveckling parallell med skapandet och förstärkandet av en offentlighet: platser i staden där främlingar möts – parker, kaffehus, teatrar, operor, torghandel. Marknadens säljare konkurrerade om en växande och allt mer varierad skara köpare. Gatans publika rum associerades med ekonomi, nytta, transaktioner och maskulinitet. De populära kaffehusen var manliga domäner, förknippade med politik och homosociala möten. Men kvinnor återfanns på gator och torg som både konsumenter, producenter och näringsidkare, medan hemmet var ett hushåll där det förutom familjemedlemmarna ofta rymdes pigor, drängar, inboende och besökare.

Många var de stockholmare som bedrev någon form av verksamhet för sin försörjning i det egna hemmet: bagare, brännvinsbrännare, kvastmakare, finsnickare, kryddkrämare, perukmakare, tapetmakare. Det var männen som hade rätt att idka yrke och vara anslutna till ett skrå – men det var också många kvinnor som fick privilegier från hallrätten för att försörja sig på att sälja bröd, fisk, brännvin och annat. Historikern Mia Skott visar i sin kommande

avhandling hur flera Stockholmskvinnor, både gifta och ensamma, under 1700-talet fick privilegier av hallrätten för att tillverka och sälja tapeter.¹³⁹

I många bostadshus hölls krog – också de drevs ofta av kvinnor – och flera stadsbor drygade ut sin hushållskassa genom att hyra ut husrum. Var de fysiska gränserna mellan publik verksamhet och privat bostad gick var ibland mycket otydligt. Det framgår inte minst genom de ärenden som hanterades av hallrätten. I sin bok *Konsten att försörja sig* skriver historikern Sofia Ling om den glidande gränsen mellan hem och yttervärld så som den speglas i rättens protokoll och besvärshandlingar. Hade krogen haft olovligt öppet om släkt och vänner besökt värdparet efter stängningsdags, eller om kroghustrun låg sjuk i samma rum som gästerna och inte orkade förmå dem att lämna rummet?

Under 1800-talet skulle gränsdragningen mellan hem och yttvärld eskalera till en fullkomlig kult och en starkt könskodad gräns mellan privat och offentligt som fick långtgående konsekvenser för kvinnors tillgång till staden. Historikern John Gillis har i sin undersökning av hemmiljöernas förvandling över tid påtalat skillnaden mellan 1700-talets mer pragmatiska hållning till hemmet som ett boende och den syn på hemmet som en symboltyngd och gränsgenomsörd sfär för iscensättning av identitet, drömmar och längtan som vi idag har ärvt av 1800-talets borgerlighet.¹⁴⁰ För svenska förhållanden uppmärksammade etnologerna Jonas Frykman och Orvar Löfgren den oscariska kulturen av hemmet i boken *Den kultiverade människan*.

Uppdelningen mellan arbete och fritid, mellan hem och arbetsplats, offentligt och privat tycks helt enkelt mer lucker och genomsläpplig under 1700-talet än vad den senare skulle komma att bli. Också i memoarer och brev framstår hushållen som mindre skiktade. Husens planlösningar sorterar inte lika tydligt hushållens medlemmar eller delar upp den sociala sfären i rum och gångar och gränslinjer med skilda betydelser och dignitet. Här fanns ofta ett flöde av besökare som kom och gick, man delade rum och till och

med säng med främlingar, och hemmen tycks mer eller mindre öppna mot världen. Hovet bjöd in till middagar inför publik. Mottagningar skedde till och med vid morgontoaletten, då kungligheterna steg ur sängen. Och när gränsen mellan det privata och det offentliga inte var skarp och laddad med tabun var den heller inte lika användbar som kittlande överträdelse för dem som tjänade pengar på att handla med det retande förbjudna.

1700-talets Stockholm framstår som ett rörligt samhälle. Trots svårigheterna att ta sig runt präglades mångas tillvaro av flyttande och farande – av nöd tvunget, av rastlöshet eller av pur lust. Också nöjeslivet var växlande och kännetecknades av tillfälliga tillställningar, utfärder och kringresande underhållare. Det bidrog till en lätt-rörlig, ombytlig och svåröverblickbar könshandel. Denna handel förflyttade sig över hela staden och utanför dess gränser, den bedrevs utomhus och inomhus, på krogar och i gränder, på utvårdshus, på baler och picknickar. Det hände också att den tog plats mitt i staden och i maktens centrum. Som spindlar i detta nätverk av lösa förbindelser verkade kopplare och kopplerskor.

Kopplerskornas hus

I den privata anteckningsboken »Samling af wisor, poesier och artiga anecdoter» från 1786 finns en märklig lista.¹⁴¹ Upphovsmannen hette Petter Wissman. Han präntade ner verser, rim och dikter med bläck i grönt, rött, brunt och blått. Damon, Cloris, Bacchus och Fröja trängs på sidorna med valthornsstötare och klämtande klockor och döden som ständig följeslagare. Bellman var uppenbarligen en favorit. Mitt i samlingen återfinns en lista över »publika» damer i Stockholm. Den är uppställd som en vägvisare eller kanske »komihåglista» över Stockholmsadresser. Här finns inga jungfruburar eller horhus nämnda, däremot en mängd »fruar och mamsällar». Under en särskild rubrik sorterar också kopplare och kopplerskor. 16 personer namnges under rubriken, i flera fall med öknamn, gatuadress och antal trappor angivna. Coopverdiekapten Magnus Ahlström finns inte uppsatt på listan.

Fruar			
136	Söderberg		
137	S B		
138	Schotte		
Stora nygatan 14 2			
Hemsegars gata 1			
Kopplerskor och Kopplare			
139	Von Platten	Närlof	Sarbrunn
140	Damberg	Larsita	Västerlånggatan 31 1
141	Östörn		Skövgers gata
142	Lundin		Piepernis gata
143	Pettersson	Lylt Sprutan	Plagens gata 2
144	Lundmark		Österlånggatan
145	Norström	Lilla semlan	Öto
146	Brodin	Fincha Från	Uppesgrän 1

Ett blad ur Petter Wissmans anteckningsbok från 1786 som listar kopplare, kopplerskor och publika damer.

Det är svårt att utläsa om det rörde sig om kvinnor eller män, då de flesta står omnämnda endast med sina efternamn. Åtta av de fjorton kopplarna har emellertid genom Wissmans försorg gått till historien också med sina öknamn, och fem av namnen antyder att vederbörande var en kvinna. Så får Damberg på Västerlånggatan 31 heta Surfitta, Norström på Österlånggatan kallas Lilla semlan, Brodin och

Hedberg i Yxsmedsgränd 9 och 6 är Finska frun och Tackan. Först på listan står en bekant: Lovisa von Plat (fast Wissman stavar hennes namn von Platten; han är för övrigt inte konsekvent med stavningen över huvud taget). Hon har fått tillnamnet Näslösa. Kanske hade hon drabbats av syfilis. Om sjukdomen inte stoppades i tid kunde den angripa näsbenet, som vittrade så att näsan föll samman och i förlängningen ruttnade bort. Lovisa von Plat var uppenbarligen inte ensam som kvinnlig främjare och profitör i handeln med sexuella tjänster. Det var heller inte ett fenomen unikt för Stockholm eller Sverige.

I Amsterdam var den organiserade prostitutionen under tidigmodern tid till största del styrd av kvinnor och betraktades som en kvinnlig angelägenhet.¹⁴² Som Lotte van de Pol påpekar ansågs det inom många områden degraderande för en man att sköta sysslor som betraktades som kvinnliga. Möjligen skulle det kunna gälla också för koppleriverksamheten. De kopplare som figurerar i andra källor i mitt material – bortsett från Magnus Ahlström – var också kvinnor. Det skulle kunna tala för att verksamheten även i Stockholm till stora delar organiserades av kvinnor. Å andra sidan antyder listans rubrik att både kopplare och kopplerskor förekom. Kopplerskor som Lovisa von Plat och Liljans madam var bekanta i Stockholm. Om dem berättades historier och sjöngs visor på krogar och kaffehus. Också i Carl Michael Bellmans verk figurerar kopplerskor. För samtiden var de troligen välkända namn och karaktärer. I Fredmans epistel nr 39, »Öfver Bergströmskans Porträt på Liljans krog, i Torshella», låter han oss få en skymt av »Liljans madam», kopplerskan Bergströmskan, såsom Movitz avbildar henne.

[...]

Nå, Bergströmskan! hvad jag ser!

Med Bindmössa, kors jag ber!

Bröst bouquet i barmen,

Och en Mops på armen,

Girandoller,

Parasoller,

Ve den Movitz, tocken fjoller!
Nå, så dumt! jag dör af skratt;
Se den Son med Schäfer-hatt,
Präktig som en annan,
Med en Musch i pannan.
Såg jag maken!
Isterhakan;
Hänger på den gamla draken.
Bröstat så spändt,
Skjuter hon fram,
Och excellent
Liljans Madam,
Har du skildrat, Bror, på väfven.
Men säj mig reson,
Hvarför sitter hon
Med en fogel uti näfven?
Jo reson är den,
At dess ägta vän,
Fader Bergström lefver än.

*Bergströmskan avbildad
av Karl Petter Hilleström
som illustration till
Fredmans epistel nr 39,
omkring år 1800.*

Enligt listan återfanns kopplare både på Norr och Söder, men majoriteten hade sina tillhåll i den centrala staden. Åtta av fjorton namn på listan var enligt denna verksamma på den lilla ytan inom Staden mellan broarna. Österlånggatan och Yxsmedsgränd rymde två kopplare vardera. Två av de kvinnliga kopplerskorna ska ha bott på den beryktade Baggensgatan, där kapten Magnus Ahlströms jungfrubur låg. »Syltsprutan» Pettersson och »Danska sorgen», som uppges heta Gårre, återfanns enligt listan där. En kopplare huserade på Tullportsgatan, nuvarande Östgötagatan, på Södra malmen. Fem av dem hade adress på Norr: tre på Norrlandsgatan, en på Regeringsgatan och en vid Surbrunn. Den senare var en bekant: Lovisa von Plat. År 1786 bodde hon på Surbrunnsgatan, i trakten kring S:t Olof. Av allt att döma hade hon blivit kvar i det hus där Gustaf Halldin narrats till en uppgjord träff med två kvinnor av sin vän kapten Laurin.

På Norr, längs Drottninggatan, bodde tidigare också kopplerskan Buckner, som Lena Cajsa Bohman besökte tillsammans med Lilla Stina 1747. I en annan källa berättas om kopplerskan Catharina Närberg, som även hon huserade i närheten. Om henne och hennes flickor kan man läsa i levnadsteckningen efter stortjuven Jacob Guntlack.

Guntlack föddes 1744 i Stockholm och växte upp till en av stadens mest beryktade tjuvar. Därtill var han en notorisk rymmare. När han slutligen greps och dömdes till döden författade han – kanske med hjälp av spökskrivare – sin levnadsberättelse: *Den uti Smedjegårds-häktet nu fängslade ryktbare bedragaren och tjuften Jacob Guntlacks lefwiernes-beskrifning, af honom sjelf författad*. Biografen trycktes i Stockholm år 1770 och fick stor spridning. Guntlack avrättades genom hängning 1771. Hans levnadshistoria påminner om en pikareskroman. Den återger de sorgliga, dräpliga och slagfärdiga situationer som den föräldralöse barnhuspojken försatte sig i, från sin späda barndom till gripandet. I en till levnadsteckningen bifogad skrift med titeln »Guntlacks kärleks-händelser» fördjupar sig författaren i de »liderligheter» som

ägde rum i Catharina Närbergs hus och på de många krogbaler de bevistade. Troligen låg inte Guntlack själv bakom utvikningen. Kanske är texten ett rent falsarium, ett försök att suga ut så mycket vinst som möjligt ur den försäljningsframgång som Guntlacks levnadsberättelse blev. Det oaktat tycks författaren – vem det nu var – ha varit väl bevandrad i de miljöer som skildras. Såväl platser som individer beskrivs ingående. Kanske var de lätt identifierbara för den läsare som hade någon kännedom om Stockholms nöjesliv. Texten berättar om Guntlacks liv som inneboende och springpojke hos kopplerskan Närberg.

Efter frigifwen arrest på Kongl. Artellerie-gården kom jag at få mit qwarter hos en qvinna vid namn Catharina Närberg, boende på St. Olofs Östra Kyrko-Gata. Denna Catharina Närberg, som jag hwarken wet nämna för gift eller ogift, hölt et hus, det otidiga människjor af bägge könen sin brånad skäcka kunde; dock at mankönet, för at wara i lag med det qwinliga, derfore borde ålägga betalning, oberäknadt tractamente, af win, m. m. För en sådan människja, som jag då war, kunde aldrig anständigare qwarter finnas. Jag war tjenstaktig i högsta måttan, i anseende til den derpå följande winning, som icke tröt.¹⁴³

En intressant uppgift i passagen är att Närberg tog emot besökare av bägge könen. Möjligen skulle det kunna förstås som att Närberg erbjöd koppleri mellan andra konstellationer än män och kvinnor. Det är en av få uppgifter om sådana förhållanden som jag har funnit i källorna – och långt ifrån någon tillförlitlig sådan. Kanske hade den ryktbara Paris-bordellen inspirerat till den skrift om Guntlacks äventyr bland Stockholms krogar och jungfruburar som publicerades efter hans avrättning.

Hos Närberg bodde ytterligare tre kvinnor. Jacob Guntlacks uppdrag var att springa deras ärenden och passa upp på besökande herrar. På balerna skulle han fungera som passopp.

Mit göromål der, war at gå Fruntimren tilhanda på allehanda sätt. Jag mådde derwid icke illa, utan tämmeligen bra; dricks-penningar tröt mig icke; emedan jag war tjenstaktig mot alla dit ankommande herrar. Jag förtjente äfwen wackert på Balerna, dem mina fruentimmer som oftast besökte; ty jag upwagtade och passade up derwid. På Kungsholmen, i et bekant Wärdshus, anställdes de mästa Balerna: orsaken måtte warit den, at der äro tilräckeelie och tjenlige rum til sådana Collationer; dessutom war ock detta stället beqwämt, i anseende til dess aflägsenhet: man hade der icke at befrukta för herrar Upsyningsmän; kanske någon af dem torde wäl ock wetat af sådana Baler, men af medlidande, at icke förstöra så angenäma sällskaper, wille de dem ej besöka.¹⁴⁴

Den bekanta krogen skulle kunna vara Lilla Hornsberg vid Karlbergskanalen, som blev ett populärt utflyktsmål under 1760-talet och begåvades med namnet Lilla fördärvet.¹⁴⁵ Avståndet från Staden framhålls av Guntlack som en fördel, då polisen inte var lika frekventa besökare. »Tillräckliga och tjänliga rum» i balsammanhang innebar troligen att det fanns utrymme både för dans, spel – och för att dra sig tillbaka i mindre sällskap och stänga dörren om sig. Sådana lokaler fanns också på närmare håll, med en utmanande närhet till makten – faktiskt i dess absoluta centrum.

Horor och masker

Horbaler var ett etablerat och välkänt förfaringssätt att bedriva köns-handel på i 1700-talets Stockholm. Det är ett begrepp som återkommer i flera sammanhang. Årstafrun Märta Helena Reenstierna bekymrade sig i sin dagbok över hur hennes lösaktiga och slarviga pigor sprang på »horbal» på lediga dagar.¹⁴⁶ Det syftar troligen på det faktum att »hor» begicks på balerna, av både män och kvinnor. Andra källor berättar om hur balerna arrangerades med hjälp av kopplare som skulle bestå tillställningarna med kvinnliga gäster införstådda med uppgörelsen.

A T Wistrand skrev 1843 i sin historik över bordellväsendet i Sverige om hur kaffehus, restauranger och krogar i staden anordnade synbart anständiga dansnöjen och maskeradbaler, som i själva verket var »maisons a parties» med arrangerade möten mellan män och kvinnor, välbesökta av »skräddarmamseller, nippermamseller, frisermamseller, unga änkor och bodmamseller, handelsbetjenter, studenter och militärer».¹⁴⁷ I boken *Att hasta mot undergången* skriver Leif Runefelt om 1700-talets baler som en del av en framväxande urban kultur.¹⁴⁸ Ordet bal togs i bruk vid seklets början, och betecknade då en tillställning för eliten. Snart spred sig företeelsen även till de breda folklagen och förlorade sin prägel av utvaldhet och raffinemang. Maskeraden har en särskild symbolik i sammanhanget. Förklädnaden återkommer ständigt som både praktik och symbol med kopplingar till handeln med sex. Horbaler och maskerader som nöje, organisationsform och täckmantel för vad vi skulle kalla prostitution förekom runt om i staden och i dess utkanter, på krogar, teatrar och utvärldhus, i slott och i koja. Källorna ger oss tillfälle att besöka en sådan tillställning, i det högstämnda hjärtat av staden.

Horbalen i borgen

Det är vår i luften, rå kyla från Strömmen och ett duvblått skimmer som förtätar sig i gränderna.¹⁴⁹ Mörkret sluter sig kring Slottsbackens bråte: trälårar, virkestravar, vedhögar, hästskit, ruttnande fjolårshö. Fåglarna har slutat sjunga. Men tyst är det inte: en mås skränar över vattnen. Från Stadens inre hörs berusat skral. På närmare håll klappar hovar mot Slottsbackens stenläggning. Ett par hyrvagnar slamrar fram på järnskodda trähjul. Endast från få fönster i Slottets västra fasad lyser ett svagt gult sken. Men det rör sig i mörkret på yttre borggården, kring den norra svängda flygeln. Lyssnar man kan man höra röster – prat, viskningar och nervösa, fladdriga skratt.

Små sällskap kommer gående, några över borggården, andra från den smala trappan ner mot Mynttorget. Höga håruppsättningar,

puerade peruker, styvkjolar och långskörtade livrockar kastar långa skuggor mot stenväggen. I ett mörkt hörn av borggården, halvt dold bakom gaveln till den norra svängda flygeln och intill ett kvadratisk utsprång där flygeln ansluter till huvudbyggnaden, finns en dörr i stenväggen, upplyst endast av en lykta. Mannen som håller den bugar servilt. Män och kvinnor slukas av mörkret där innanför. Allt går snabbt och besynnerligt tyst till. Kommer vi nära ett par herrar i militär mundering kan vi höra dem viska om det sällskap som anländer: där går Lilla Lammet, Flaggan på berget, Kalvsteken, Halta Venus. Alldeles som adliga fröknar ser de ut, åtminstone i halvmörkret; höga peruker och långa släp, rödsminkade kinder och sotade ögonbryn. Lånta fjädrar, men vad gör väl det? De kastar långa blickar och knycker med spelat högmod på nackarna.

Och där kommer mamsell Kiellström – eller Winblad, som hon kallas. Svarta lockar studsar mot snibblivets djupa dekolletage, hon går med högt huvud i ett fräs av styvkjolar, bevärdigar ingen med en blick. Följer vi henne genom dörren blir vi varse svaga toner av sprittande stråkar. Vi befinner oss i ett trapphus i Slottets kansliflygel. Två trappor upp ljuder tonerna klarare, rösterna högre. Intill eldstaden filar kapelldrängen Hesselgren på sin fiol. Konversationen är dämpad men samtidigt uppsluppen; sirlig men tryfferad med tvetydiga kvickheter. Vi urskiljer brottstycken av franska fraser: här är *ma cousin* och *mon frère*, *mademoiselle* och *ma chère sœur*, man bugar och kysser på hand. Det serveras punschbål och bakelser.

Balsalen är inget stort rum, det är redan trångt. Luften är snart mättad av piprök, parfym och nervositet. Men vaktmästare Löfberg har skaffat undan alla pulpeter ur Kungliga krigsskolegiet expeditionssal, och ekparketten lämpar sig rätt väl för kontradanser, polskor och menuetter. Det kvadratiske rummet är sparsamt upplyst av lampetter med levande ljus och möblerat endast med stolar längs väggarna och något enstaka spelbord. Rakt fram skönjer man den djupblå vårhimlen ovan Vedgårdsbron och Slaktarhusbron mot Kungsträdgården genom två mindre fönster med djupa nischer.

*Bilden föreställer en dans på Sveaborg 1764, möjligen är det inledningen till en menuett.
Lavering av Elias Martin.*

Två mycket unga flickor betraktar stumt och storögt det växande sällskapet. Där är civila herrar och höga militärer, hårpiskor och peruker, vitsminkade kinder och röda klackar. Snörda midjor och halvt blottade bröst. Några har redan nu en betänkligt svajande gång. Det är ett slutet sällskap och en hemlig tillställning.

En dörr står öppen i rummets vänstra hörn. Det leder till en lång korridor, svagt upplyst också den. Här ligger tjänsterummen på rad – inte mindre än 13 små krypin och ett trapphus – på bägge sidor om korridoren; stramt inredda, allvarsamma rum för sekreterare och registratorer, förmak och kapprum. Vad finns där nu? Kanske har några av rummen inför kvällen utrustats med spelbord eller britsar. De ska utnyttjas flitigt, i alla händelser, de där små rummen. Natten har bara börjat, och den kommer att bli lång.

»Expeditionsbalen» hölls i Kungliga krigskollegiets lokaler på Stockholms slott den 10 april 1768. Vi kliver rakt in i 1700-talsstadens pulserande hjärta. På balen återfanns det njutningslystna seklets fanbärare, fyllehundar och glädjeflickor, rusiga av vin och backanalisk yra. Här festade vivörer, kurtisaner och kopplerskor för stunden, för ruset och begäret – och förtjänsten. Spel, dans, skådespel, mystik och horeri idkades i salar som också representerade frihetstidens strama allvar, politik och statskonst i en stad märkt av både politisk turbulens, upplysning och djupaste misär. Här virvlade också Ulla Winblad, själva sinnebilden för seklets fatalistiska rumlande och det sirligas och det grovas hisnande samtidighet – åtminstone om man får tro en av de många källor som berättar om den famösa tillställningen.¹⁵⁰

Ulla Winblads egentliga namn var Maria Christina Kiellström.¹⁵¹ Hon föddes den 15 juni 1744 som det yngsta barnet i en skara på tre syskon. När balen på Slottet gick av stapeln var hon redan en firad och skandalomsusad skönhet – såväl i verkligheten som i dikten. Hon var 24 år gammal, väl bekant i staden både för sin skönhet och för sitt leverne – och genom Carl Michael Bellmans ekivoka visor, inte minst. Det skulle visserligen dröja många år ännu innan Bellmans verk göt evigt liv i Ulla Winblad och hennes larmande följe; först på 1770-talet började Bellman skriva *Fredmans epistlar*, och inte förrän 1790 gavs de ut i en första utgåva.¹⁵² Men några av de tidiga dikterna hade redan från senare delen av 1760-talet börjat spridas i staden, genom enkla tryck, på krogar och i samkväm och i en utbredd handskriftskultur.

Expeditionsbalen på Stockholms slott var i sig ingen anmärkningsvärd tillställning. Baler och maskerader var populära nöjen, det spelades och dansades från simplaste krog till de gentilaste salonger – även på Slottet. Just denna tillställning kom emellertid att bli föremål för intensiv ryktesspridning under några månader sommaren 1768, och är därför ovanligt väl dokumenterad. Den främsta spridningskällan var den politiske skribenten Jacob Gabriel Rothman, som under en period gav ut satirtidskriften *Den pratsjuke fritalaren*. År 1768 innefattade den en versifierad skildring av balen

och nummer två ägnades åt en svavelosande straffpredikan över deltagarna. Versen är rikt tryfferad med allegorier, symboler och öknamn som troligen var enkla att tyda för samtida stockholmare, men som för en nutida läsare ter sig tämligen kryptiska.

Mon Mars, som delt så heta slänger
Til Hasenskräck har såldt sit krut.
Ell mon Bellona tagit pengar,
At hänga picknick-skylden ut?
Bland köks os, sorl och ångors qwal
Jag hör hur Bier-Violen gnäller!
Det lilla Lambets bringa swäller,
At se sig Drottning af dess Bal.
Så dansa fritt til ljusan dager
Bland otukts Marketenteri;
Förtrampa gamla Swerges lager;
Lät kättjan Segerkrönter bli.
Men du min lilla herr Secter,
Som koftor bland Trophéer hänger,
Och Protocoll på stubbar slänger,
Gack bort! Och plumpa ej så mer!¹⁵³

Krigsgudarna Mars och Bellona syftade på rummens ordinarie funktion av krigskollegium. Secter var kollegiets sekreterare; det var de som slängde kvinnornas koftor och underkjolar (stubbar) bland protokoll och troféer. Lilla Lambet var känd som hora, och Hasenskräck var troligtvis en lustig omskrivning för Hasenkampff. Han var lagman och ökänd libertin på dryga 40 år, gift med friherrinnan Wrangel af Lindeberg och något av en favorit hos hovet och kungaparet.¹⁵⁴ Han var också farbror till den fattige adelsman som borgardottern Lena Cajsa Bohman gifte sig med på 1750-talet.

Denne Hasenkampff hade övertalat vaktmästaren Petter Löfström att be statssekreteraren om lov att begagna krigskollegiets arbetsrum till en stilla familjebjudning. Statssekreterare Carlsköld

biföll. Någon familjebjudning ägde dock aldrig rum. I stället bars tjänstemännens pulpeter ut. Protokoll och handlingar städades undan och det gjordes plats för musik och dans. Det var åtminstone vad Petter Löfström kom att hävda i den efterföljande rättegången. Till balen skaffade kopplerskan mamsell Torstensson »stadens bekantaste horor», jämte en mängd sekreterare, officerare och andra högre herrar, såväl militära som civila. Kapellmästare Hasselgren stod för musiken. Festligheterna påbörjades vid nio på kvällen och pågick ända till halv fyra på morgonen.

När saken snart blev känd för allmänheten genom en anmälan i lätt förtäckta ordalag i *Dagligt Allehanda* nr 63 1768 bedömde Kungliga krigskollegiet att ärendet krävde en rannsaking. På krigskollegiet förvarades ju en hel del känsliga uppgifter, rent av statshemligheter. Vaktmästare Löfberg kallades. Han hävdade att folk strömmat till hans familjebjudning utan att han kunde hindra saken. Den historien gick kollegiet inte på. Löfberg sparkades från sitt arbete och vräktes ur vaktrummet, trots vädjanden om nåd mot bakgrund av hans och hans familjs förestående nöd. Hasenkampff klarade sig undan med att hamna i onåd hos kungligheterna under ett par veckor.¹⁵⁵

Ett par månader senare publicerades ett vittnesmål från en anonym man som deltagit på balen. Titeln löd: *Synda-Bekännelse af en som varit med på den bekanta Expeditionsbalen*.¹⁵⁶ Skriften är ett långt brandtal mot tidens sedeslöshet och såväl mäns som kvinnors avtrubbade moral. Den liknar många andra utlåtelse över tidens okristliga hyllande av Bacchus och Venus. Författaren var en ung man vars snedsteg på nämnda bal fick fatala följder. Han hade ådragit sig en sjukdom av värsta slag genom sina »infama nöjen med domedagsspökerna på samma Bal». Att döma av den kur han fick lov att genomgå var det syfilis.

»Domedagsspökerna» var den rad av mer eller mindre ökända Stockholmskvinnor som bjudits in till balen. De är alla namngivna i en anonym, privat smädeskrift om balen och dess deltagare som bevarats i De la Gardieska arkivet i Lund.¹⁵⁷ Skriften är en ironisk hyllning till de »fruntimmer» som av pur godhet ville »försöta» de stackars pliktyngda

männens tillvaro. Hur den har använts är oklart. Syftet är uppenbarligen att underhålla. Kanske har den lästs upp i sällskap som förströelse. Ironin är dräpande. Minnesmärken borde uppresas över dessa dygdiga fruntimmers hjältemodiga bedrifter, menar skribenten i sin ordrika, snirkliga drift med hela arrangemanget. Pyramider med medaljer präntade med gyllene skrift, hyllande vart och ett av fruntimren och de driftiga män som anordnat balen, borde resas. Där nämns exempelvis de av samtiden välkända mademoisellerna Richardsson, Spaas, Ansunander och Hedvig Lundberg, tillsammans med vaktmästare Löfbergs hustru och döttrar samt kopplerskan fru Torstensson. Några förekommer endast med sina ök- eller smeknamn: *Attendé*, *Blåsan*, *Lammungen* eller »*Lilla Lambet*», som hon kallas i *Den pratsjuke fritalaren*. Andra stoltserar med både dopnamn och sina »*noms de guerre*»: Flaggan på berget är densamma som mademoiselle Maja St. Wallvik, Korf-Eva heter mademoiselle Hedman. Och slutligen mademoiselle Peter, eller Winflaskan som hon också kallas, som inte är någon annan än förebilden för Carl Michael Bellmans Ulla Winblad, alltså Maria Christina Kiellström.

Maskulina rum, feminina laster

Då Jan Hagel refuserade sin Sal åt liderliga slynor, då träsket tror sig Wanhedrat med att låna tak öfwer hufwudet åt de wärdigaste Spinhus-Hjon, och då sjelwa Gränderna slå igen Porten för sitt eget afskrap, kan det då väl vara anständigt, at proppa en så föraktelig och detestabel Tråss inom Borgen och öppna Martis Archivum til en tysk Dansbod.

Rothman dundrade i *Den pratsjuke fritalaren*: »Större vanheder kunde aldrig ske ett så hederligt rum.»

Valet av plats är ett tema som dyker upp i alla de texter som utgjuter sig över den skandalomsusade balen våren 1768. Blandningen av högt och lågt var frapperande – men inte i första hand för att balen hölls på Stockholms slott, utan för att den förlades just till krigskollegiets lokaler. Slottet var ju annars ofta scenen för mer officiell-

la baler och maskerader. Vilket annat utrymme som helst i borgen hade troligtvis väckt mindre anstöt.

Ännu idag ger de lokaler på Slottet där krigskollegiet tidigare huserade ett stramt och formellt intryck. Rummen återfinns i Slottets norra flygel. Idag är de tjänsterum. Utrymmet som tjänade som balsal inrymmer ett bibliotek, med mörkt gröna bokhyllor från golv till tak. Från rummet löper en lång korridor ut i flygeln, kantad av en rad mindre kammare. En planritning över flygeln från 1762 avslöjar att väggen mot huvudbyggnaden då var stängd och att entrén antagligen låg i hörnet intill den utskjutande delen av huvudbyggnaden.

Krigskollegiets rum representerade på 1700-talet fosterlandets ära, maskulint laddad allvarsamhet och de högt hållna dygderna ärlighet och heder. Här fanns statshemligheter, protokoll, skrivelser, troféer. Allvarsamma och för riket avgörande frågor hanterades hos krigskollegiet. Balen som företeelse förknippades med låga nöjen, fåfånga, köttets lust och en feminint laddad sinnlighet. I just det här fallet var kopplingen till det som *Den pratsjuke fritalaren* med sin spirituellt svavelosande svada kallar »otukts marketenteri» mer än lovligt påtaglig, då den kvinnliga delen av besökarna var för samtiden välbekanta »horor».

Mötet mellan en högt hållen ideal maskulinitet och en föraktad låg femininitet väckte indignation och inbjöd till raljeri. Händelsen betraktades som ett tecken i tiden – Stockholms invånare förlorade sig i nöjen och kortspel, i kontradanser och maskeradbaler.

I synnerhet maskeraden kom att bli en metafor för stadslivets förkonstling. Under seklets förra hälft hade maskeraden slagit igenom som nöjesform, med inspiration från det franska hovlivet.¹⁵⁸ Under seklet kom den att spridas från överhet till allmänhet. Ofta kallades det carnaval, och det karnevalistiska temat är framträdande: mötet mellan det höga och det låga, de många ombytta rollerna och utforskandet av nya identiteter genomsyrar maskeradens idé och praktik. Anknytningen till karnevalen skvallrar också om maskeradens sydeuropeiska ursprung. I kritiken påtalades ofta detta utländska ursprung; det ansågs inte förenligt med svenskheten.

*Säg du korprika fläck, lik svart till siäl som kropp
Som menlös Bållhus ro af afvund dierft förtalar
Men på en Kungsholms krog anställer Hore Baler
Och Josefs kyska hop, till otukt retar opp
Säg om man herde hamn, åt Dig wäl gifwa kan?*

*Som mänskosläktet vill till siäl och kroppar mörda
Bör någon mer Dig tro och dina gåtor vörda?
Nej Fan och Dieflarna må kalla dig sin man.*

*Hvad tankar tror Du wäl man om Ditt liv ha?
Som uti värket gör Guds ord till ögna väder
Och mörksens Ängel lik i liusens drägt dig kläder
Dig biskop S. lär fan som hufvudman vist ta*

*Du tog wäl tysthets ed utaf hvar enda gäst
Då han i brist af bok på fittan handen sträckte
Men som i helvetet den dagen fråga upväckte
Så firas säkert där Din stora Dröppel fest.*

I anonyma dikter och visor som sjöngs och reciterades på krogar och på samkväm runt om i Stockholm hänades förbudet mot maskeradbaler och det religiösa hyckleri som man såg bland prästerskapet. Enligt denna dikt kritiserade biskop S de oskyldiga Bollhusmaskeraderna, men anordnade själv horbaler på Kungsholmen. Vem »biskop S» var vet vi inte. Den ende biskop med ett namn på S jag kan finna i längderna under den period då visan nertecknades – år 1767 – är Jacob Serenius (1700–76), biskop i Strängnäs och verksam som politiker. Han vistades ofta i Stockholm och var en välkänd och illa beryktad person. Det är ju knappast ett bevis för att det är han som åsyftas – men väl en indikation. I boken Politikens hjärta skriver historikern Karin Sennfeldt om de rykten om luredrejeri som omsvävade biskop Serenius.

Nöjet passade emellertid tidsandan väl. På Bollhuset vid Slottsbacken, ombyggt till teaterlokal, inbjöds till maskeradbaler. Vem som helst var välkommen mot en avgift på tolv daler. Klagomål kring tillställningarna var vanliga. Här dansades och spelades kort och tärning till långt in på nätterna. Till och med om söndagarna anordnades baler. Överståthållaren gjorde en hemställan om att allt spel skulle förbjudas och att balerna borde upphöra redan vid nio om kvällen. Maskeraderna sades förnedra mänskligheten och vräka borgerlig ordning över ända, åsidosätta anständighet och blygsel och reta människor att överlämna sig till en fördärvad natur.¹⁵⁹ Hemställan bifölls av Kungl. Maj:t, vilket innebar ett uppehåll åtminstone för de offentliga maskeraderna.

Förbudet blev bespottat och hånat. Maskeraden hyllades som en möjlighet att förverkliga de nya ideal som började växa fram: här kunde alla mötas, hög som låg, man som kvinna, samspråka som likar i frihet från alla kvävande konventioner. I mötet bakom masken fanns en potential för sann jämlikhet. Och trots att förbudet aldrig formellt upphävdes var maskeraderna snart åter i full gång.¹⁶⁰ Till och med hovet började arrangera maskerader, och under Gustav III:s tid kom maskeradnöjet att blomstra som aldrig förr.

Kritiken kvarstod emellertid och maskeraden förblev en metafor för tidens ytlighet och hyckleri. Karnevalen betraktades som ett ogudaktigt påfund. Den stred mot en ordning given av högre makter. Människor kunde uppträda i skepnad av något helt annat än vad de ämnats till – som katter, hästar eller djävlar. Kvinnor blev män, adelsmän blev präster, österlänningar, morianer eller enkla bodbetjänter, medan en enkel hårfrisör kunde uppträda som sultan. Den kanske mest populära dräkten var emellertid dominon: en enkel mask över ögonen med ett flor som hängde ner över ansiktet och en vid kappasom hemlighöll vem bäraren var. Varken kropp, ursprung eller samhällstillhörighet kunde utläsas.

I en tid som reglerade klädseln utifrån stånd och social ställning måste steget till den anonyma uppenbarelsen ha varit svindlande. Klädedräkten var det synliga tecknet på samhällelig tillhörighet. Genom över-

flödsförordningarna från 1731 och 1766 markerades det än tydligare när olika kategorier förbjöds att bära vissa klädesplagg eller material.

Oron över maskeradernas depraverande inverkan var inte ett svenskt fenomen, också i Frankrike och England förfasade man sig över demoraliserande evenemang. Brev publicerades i *The Spectator* med budskap om maskeradbalernas faror. Masken förtog blygsamhet och spärrar. Libidinala drifter släpptes fria och skapade lösa och liderliga kvinnor. I boken *The whore's story* hävdar Bradford Mudge att kopplingarna mellan prostitution och maskerad rent av upphörde, så att de kom att smälta samman och konstituera metaforer för varandra.¹⁶¹ Också i den svenska debatten var kopplingen mycket tydlig mellan förfallen kvinnlig sexualitet och baler i allmänhet och maskerader i synnerhet. Tidens litteratur är full av maskeradskildringar. Några hyllar den frihet och jämlikhet maskeraden kunde ge upphov till. Andra moraliserar över det stockholmska nöjeslivet. Genomgående tycks kopplingen mellan balen och den syndfulla kvinnan vara, som en representant för maskeradens alla lockelser och hot.

Den unge adelsmannen Claes Julius Ekeblad deltog flitigt i Stockholms intensiva nöjesliv under frihetstidens sista år. Några år efter att Gustav III tillträtt tronen hade han gift sig, bosatt sig på ett av familjens gods och börjat betrakta nöjets virvlar med distanserad avsmak.

Lyxen börjar bli så ytterlig att man aldrig sett på maken.
Nu är gränserna helt och hållet upprivna och kvinnorna är
värre än någonsin. Ett oerhört koketteri; lysande dräkter och
nästan intet att betala sin piga än mindre sin våning med ...
Man slår sig lös på en faselig fason. Man tror intet sina ögon
hur här leves. Den hyllning man ägnar kvinnan liknar till tre
fjärdedelar den man ägnar slinkan.¹⁶²

Det finns gott om liknande klagomål och ångerköpta bekännelser. Ett anonymt *Afsked från Stockholm* är också det skrivet av en man som fått nog av stadens lättja och lystnad.

Du stad! Der konstens fågring blänker,
Hvars pragt tros skingra all förtret,
Du som en tanklös Allmänhet
I verklighetens bojar sänker.
Farväl! – jag flyr utur ditt sköte.
Jag nu vid mannaåldrens möte
Ju följa bör förnuftets röst.
Jag nogsammt Dina nöjen smakat,
Som till fördärfvets brant mig makat
Och bjudit ångren i mitt bröst.

[...]

Men snart i stora verlden bringad
Jag glömde bort en sträng moral;
Ty kringhvärfd utaf nöjens tal,
Jag fann mig af dess lexor tvingad.
Af falska lekars dunst betagen,
Jag barnsligt nötte hela dagen,
Att sprätta och gå Chapeau bas.
Jag bröt min kropp på alla kanter,
Och slutlig blef jag nog Charmanter
Att äfven tänka a la spa.

[...]

Jag skall nu från ert sällskap vandra,
Ni hjeltar under Bacchi lag!
Som drifver kring Guds långa dag
Från ena källarn till den andra.
Och I, som tid och välfärd spillen
På Caffehus och spelklubbsgillen
Bland svordom, buller, stoj och gap.
Er ro af mig ej eftersträfvat;
Jag länge ledsnat vid att qväfvas
Af tobaksrök och galenskap.

Och Ni Teatrens små Mamseller,
Som uti fönstren prydda stå
Och hvarje qväll i brudsäng gå!
Till Er jag ock mitt afsked ställer.
Jag hoppas nu att lyckligt frälsa
Min pung, min välfärd och min hälsa,
Men gråten icke, att jag far!
Ty fast jag Er ej bjuder mera
På Liljeholmen att soupera,
Så finns det tjogtals narrar qvar.¹⁶³

I Stockholms nöjesvirvlar glömmar man dygd, samvete och mänsklighet för att ägna sig åt sina nöjen, menar författaren, som kommit på bättre tankar och genomskådat den dårskap som flärden skyler. »Syndabekännelsen» från Expeditionsbalen på våren 1768 kan hänföras till samma genre: en man som smakat på de förbjudna frukter som staden bjuder och sedan blir övermätt och ångerfull.

Jag faller i förtwiflan, när jag tänker på vår olyckeliga Expeditions-Bal [...]. Och hwad uträtta icke förderfweligen sminkade exempel, när Gudlöshet och en efter lustarne tilskapad moral lägges til grund: [...] de många liderliga hus, som tråtsa all police och wanhedra Nationen; deras afskrap, oförskämda och liderliga stycken, som kreaturen hållas på stall: de många Veneriska Baler, som i privata hus bewistas af folk, som likafult wilja passera för ärliga medborgare, förnäma personer och förnuftiga människor; så hisnar jag at tänka på mig sjelf och mit olyckliga Fädernesland.¹⁶⁴

Också för den botfärdiga syndaren som deltagit vid balen 1768 var det »domedagsspökena» på balen, de liderliga stycken som villat bort honom från den rätta vägen, som bar den egentliga skulden till hans obotliga sjukdom.

Återkommande i anklagelserna var hänvisningar till kvinnornas förklädnad: de var sminkade, prydda, friserade. Maskeraden var inte bara förknippad med liderliga kvinnor; maskspelet var också en del av själva handeln. Kvinnorna uppträdde inte sällan rent bokstavligt i lånade kläder.

I stortjuven Jacob Guntlacks levnadsberättelse finns ingående beskrivningar av hur dylika baler kunde te sig.¹⁶⁵ Vid balerna serverades vin och bakelser. Hela arrangementet framstår i Guntlacks berättelse som ett på förhand uppgjort rollspel. Allehanda samtal försiggick, men endast om »älskogs-saker», varvid kvinnorna låtsades besvärade. »Bewars! Hjertans Herre! Huru obeskedlig är icke han!» yttrades om vartannat. Kvinnorna var klädda som mamseller och finare damer. Till skådespelet hörde också en form av uppvaktning och jakt. Männen kurtiserade, kvinnorna spelade indignerade och svårfångade. En polityr av anständighet och gängse könsrollsmönster lades över tillställningen. Det var männen som valde, som tog initiativ, som till och med hamnade i slagsmål över någon kvinna emellanåt. Balens kvinnliga deltagare var åtminstone synbarligen mer passiva. De spelade indignerade över oanständigheter, fläktade sig och lät sig väljas. Överenskommelsen var emellertid redan träffad.

Återkommande beskrivs kvinnornas klädsel som lånade från högre samhällsklasser. Kläder var en lyxprodukt. Konfektioner fanns ännu inte. Man fick sy sina kläder själv, beställa från en skräddare eller köpa, alternativt hyra, av en klädmäklerska. Hos Bellman förekommer referenser till just lånade kläder som något löjeväckande.¹⁶⁶ Också kopplerskorna kunde bistå med klädesplagg till låns. I Bellmans »Bacchi fest» ur *Bacchi orden* (1771) uppträder Ulla Winblad i andra kvinnors kläder. Samtiden var väl införstådd med att de omnämnda klädmäklerskorna – Bäckmanskan, Wickman och Platskan – alla var ökända kopplerskor. Platskan är densamma som vår bekantskap Lovisa von Plat.

Alldeles mina vänner!

Jag ser hennes gång – och det som mer jag känner –

Fru Wickmans röda stubb, åt Ulla alltför lång,

Bäckmanskans hvita skor och Platskans roberong.¹⁶⁷

Att göra kvinnor skyldiga för lånade pengar till kläder var ett sätt för kopplare och horhusvärdar att binda dem till sig i de stora horhusen i Amsterdam, enligt historikern Lotte van de Pol.¹⁶⁸ Där tycks prostitutionen ha varit betydligt mer organiserad och etablerad än vad den var vid samma tid i Stockholm. I fallet med Lena Cajs Bohman förekom emellertid samma sak. Kopplerskan Lovisa von Plat lät mamsell Bohman veta att hennes enkla kjol inte dög till att träffa män i. Hon lånade henne i stället pengar till en vit noppkinsjol, som flickan ljög om för sina föräldrar.

Förklädnaden, masken och förställningen var återkommande teman i tidens litteratur, och även här är kopplingen till en syndfull femininitet uppenbar. Kanske är sambanden tydligare än någon annanstans i Daniel Defoes populära romaner *Moll Flanders* (1722) och *Roxana* (1724).¹⁶⁹

Moll Flanders, vars karaktär författaren i enlighet med tidens ideal sade sig ha mejslat fram utifrån en verklig förlaga, bar sedan barnsben på en lust till rollspel och gränsöverskridanden. Hennes längtan att vara en »gentlewoman» ledde henne in på en kriminell bana – först som tjuv och senare som prostituerad, passerande tvivelaktiga krogar och horhus i 1720-talets smutsiga och larmande London. Moll Flanders blir med tiden allt mer skicklig på att maskera sig. Symboliken är tydlig: ju mer depraverad, desto mer förslagna förklädnader och skickligare uppträdande. Också hos Roxana blir den koppling som samtidigt gör mellan maskeraden och kvinnor som säljer sexuella tjänster tydlig. I takt med att Roxana lämnar sin »sanna kvinnlighet» bakom sig förkroppsligar hon mätressen genom den berömda maskeradklänning hon bär.

Daniel Defoe skrev 1726 en text som inte nått samma ryktbarhet som hans fantasifulla äventyrsromaner: *Some considerations upon street-walkers with a proposal for lessening the present number of them*. Pamfletten är en analys av ett gryende problem, ännu knappt uppmärksammat, och förebådar på flera sätt utvecklingen. Till skillnad från det kommande seklets medicinskt färgade hållning såg han ingen nytta med institutionen. Som Defoe förutspådde skulle prostitutionen komma att ses som närmast epidemisk och beskrivas som ett samhällsproblem av

ansenliga proportioner och med direkt koppling till staden som socialt, kulturellt och fysiskt rum. Defoe menade att de prostituerade hade gjort våld på sin egen natur. De hade kastat av sig kvinnökönets mask av blygsamhet och blivit allt mer aggressiva i sin marknadsföring. I pamfletten argumenterar han för att de prostituerades rätt att röra sig i samhället borde inskränkas och att de borde bära väl synliga och tydliga markörer för sin status. Gör prostitutionen någon samhällelig nytta över huvud taget? frågar sig Defoe retoriskt. Hans svar blir nej.

Staden är en scen, livet är ett skådespel

Insändare, bekännelser, privata brev, pamfletter och prästerskapets inlagor och predikningar från 1700-talets Stockholm ger uttryck för en moraliserande och religiöst anstruken hållning gentemot tidens nöjen. De källorna berättar om en stad som i hög grad ännu präglades av luthersk lära och gudfruktigt moraliserande. Men all den harm som moralens väktare uppvisade kan naturligtvis också sägas bära vittnesbörd om motsatsen: en tidsanda som inga moralpredikningar tycktes kunna rå på, en air av uppdriven njutningslystnad och världsliga nöjen, där skådespelet, maskerna och teatern var både symbol och praktik, både metafor och ideal.

Det är Bellmansvärldens karnevalistiska, brunstiga och brokiga epok. Maskeradens tvetydiga metafor är tydlig också hos Bellman, inte minst i epistlarnas burleska persongalleri där figurerna vacklar mellan gudalika uppenbarelser i sceniska miljöer, omgivna av rekvisita och statister hämtade från gudavärldar och myter, och solkig socialrealism direkt från rännstenen. I Bellmans ungdomsdikt »Du ljuva karneval» skildras livet som en maskerad där människor döljer sina sorger bakom maskspelet.

[...]

Vem är ej som våga vill tre plåtar på Maskraden?

Vara klädd i chauve sourie och dansa med de stora,

Komma sen för Slottskansli och skämmas som en hora.

[...] ¹⁷⁰

Men maskeradens som tematik och metafor går igen på många områden i samhället – från stort till smått, från högt till lågt. Själva staden skulle omvandlas till en teaterscen. Under tidigt 1700-tal hade slotts- och stadsarkitekt Tessin den yngre skissat på en drastisk omdaning av centrala Stockholm till en teatral skådeplats, där hovlivet regisseras och iscensätts – med alla dess lysande högtider, fester och maktmanifestationer – som vore det en teaterföreställning.¹⁷¹ Enväldet skulle manifesteras genom Slottet, omgivet av ett kungligt stadsrum där Stortorget, Kungsträdgården, Slottsbacken, Mynttorget, Norrmalmstorg och Helgeandsholmen ingick som en gigantisk teaterscen. Planen låg färdig år 1713. Den kom aldrig att förverkligas; de grandiosa planerna gick i stöpet när 1600-talets stormaktsvälde vacklade och föll.

Den sceniska bilden av staden återkommer också i tidens konstnärliga uttryck. I slutet av 1760-talet beställde magistraten ett antal representationsbilder av Stockholm av konstnären Johan Sevenbom. I hans utblickar över staden från skilda utkikspunkter brukar de sceniska kvaliteterna understrykas: bakgrunden av huskulisser, människorna som rör sig som över ett scengolv eller själva har stannat upp och betraktar huvudstadens förvandlingar, scenens omgestaltung.¹⁷²

När Gustav III 1772 äntrade scenen blir metaforen självskriven: staden är en scen, livet är ett skådespel. Stockholm kom under teaterkonungen närmast att bli en gigantisk teater med kungen själv i de varierande huvudrollerna: upplysningens härförare, krigsherren, vitterhetens och de sköna konsternas beskyddare. Innanför och utanför Slottets murar uppfördes välregisserade delar av hovliv och kunglig vardag för utvalda skaror: sänggående och uppstigande, påklädning, middagar, korteger. Under Gustav III återupptogs också Tessins planer på att omskapa stadens centrum. Slottets omgivning var inte tillräckligt representativa. Slottsbacken och Logården var fulla av bråte och på Helgeandsholmen trängdes ruckliga slakthus och fiskskjul. Dessutom behövde staden en ny, lysande teaterbyggnad. Flera förslag ritades av Erik Palmstedt, utan att förverkligas.

Även poesin fungerade som en maskerad, där poeten framträdde i olika roller och dolde sin egen identitet. Poeter sågs som maskspelare; Bellman kan sägas vara det mest lysande exemplet på poeten som maskförsedd sanningssägare, distanserad iakttagare och ömsom inkännande uttolkare av den värld som utspelar sig framför hans ögon. Epistlar och sånger både skildrar och frambesvärjer det liv som levs på krogar och utvårdshus, på gator och i gränder. Verklighet blir dikt, dikt blir verklighet. Bellman fann stoff till sitt persongalleri och till de krogslagsmål, baler och älskogsstunder hans diktning skildrar bland Stockholms verkliga vivörer, källarstugor och krognymfer. Men hans verk var också så kända och så allmänt spridda att man kan föreställa sig att de påverkade samtidens syn på Stockholm och dess invånare, och att hans värld blev en referens för stockholmarna själva.

I alla händelser tycks maskering, rollspel och teater genomsyra människors medvetande som ett sätt att förhålla sig till världen. Det kan utläsas i dagböcker och memoarer, i brev och andra dokument från tiden. Här finns ett teatralt förhållande till den värld av främlingar och ytligt bekanta som staden utgör, där man spelar ut ett register av socialt acceptabla känslouttryck. Man gråter offentligt, smådar varandra högljutt och teatraliskt inför gatans publik och spelar upp små scener av kurtis enligt på förhand uppgjorda roller och repliker. Snarare än rester av en medeltida oförmåga att lägga band på impulser och infall i sociologen Norbert Elias mening tycks de känslouttryck som memoarer, dagböcker och brev vittnar om ge uttryck för välregisserade skådespel.¹⁷³

1700-talet utmärks enligt urbansociologen Richard Sennett av en ökande medvetenhet om distansen mellan jaget och kommunikationen med omvärlden, åtminstone i seklets stora städer London och Paris.¹⁷⁴ Föreställningen om staden som en scen och livet som utspelade sig där som ett skådespel är återkommande i seklets litteratur. Henry Fielding beskrev 1749 London som ett samhälle där scenen och gatan bokstavligen hade beblandats, och 1757 vittnade Jean-Jaques Rousseau om hur Paris tvingade män att inta en aktörsroll i det sociala livet.¹⁷⁵ Sennetts uppslagsrika verk *The fall of public man* handlar om den urba-

»Six Stages of Mending a Face». Parodi på kvinnliga skönhetsmedel av den brittiske konstnären Thomas Rowlandson (1756–1827).

na identitetens utveckling och visar på en framväxande åtskillnad mellan offentligt och privat i 1700-talets metropoler, London och Paris. En överensstämmelse mellan teaterns kostymer och kläder för gatan utvecklade sig.¹⁷⁶ Kanske hade det nya förhållningssättet till offentligheten också en motsvarighet i det lilla Stockholm? Det mode som Sennett beskriver som teatraliskt fick i alla händelser ett genomslag också i Sverige. Det tydligaste exemplet är kanske kosmetikan.

Konstvetaren Carolina Brown har undersökt det svenska 1700-talets skönhetsideal.¹⁷⁷ Sminket var starkt maskerande och syftade snarare till att skyla över än att framhäva eller efterlikna naturlig skönhet. Det användes av både män och kvinnor. Över ansikte, hals och bröst lades en kompakt, glansig hinna av puder eller kräm, tillrett av blyvitt, blysalt, zinkoxid eller vismut. Huden skulle skimra som pärlemor. Rött smink kunde strykas över kinderna. Ögonen framhövdes sällan med

hjälp av smink. Däremot markerade man gärna ögonbrynen med svärta från kol, eller bättrade på de egna med lösa bryn klippta av muspäls. En mängd olika former av pomador, puder och parfymer användes. Både män och kvinnor gömde ofta det egna håret under peruker i olika utföranden, vanligen grå och pudrade. De voluminösa löshårsarrangemang och peruker för kvinnor som under senare delen av 1700-talet växte i popularitet krävde en mängd produkter för att hållas på plats. Precis som kosmetikan var de extrema frisyrens främsta uppgift inte att understryka bärarens naturliga skönhet, utan snarare att signalera avstånd till det naturgivna och naturbundna.¹⁷⁸

Det förkonstlade modet väckte förvisso kritik under hela seklet. Överdrifterna var tacksamma att göra sig lustiga över, och det finns gott om karikatyrier, skriftliga hån och allvarligt indignerade insändare och pamfletter över tidens oskick att styra ut både män och kvinnor till svårmanövrerade dockor.

En grundprincip i modet var att separera samhällets övre skikt från de lägre. Ett kultiverat yttre ansågs spegla en kultiverad själ. Den spensliga, ranka kroppen, den trådsmala midjan, de höga bröstet, de små välvda fötterna och händernas ofördärvade vithet skvallrade om ett privilegierat liv i skydd från stekande sol och arbetets vedermödor. Den konstlade, kultiverade kroppen mejslades fram med klädedräkten; kroppen var bara en stomme för den chimär som seklets mer fantasifulla kreationer åstadkom.¹⁷⁹

Kvinnornas midjor snördes hårt med korsetter, barmen lyftes med schalar eller vadderade bindlar i djupa dekolletage, medan höfter och bakdelar svällde ut med hjälp av fyllda kjortelsäckar och kuddar. Högreståndskvinnornas kjolar bredde mot seklets slut ut sig i vida ellipser över styvunderkjolarnas valben eller metallspröt och avslutades med släp. I vissa fall bars korsett både dag och natt, och flickkroppar kapslades redan från barnsben in i hårda snörliv.

Även pojkar kunde snöras i träningskorsetter för att bibringas en god aristokratisk hållning. Modet krävde både pengar och tid; man måste hålla sig med frisör som kammade, lockade och pudrade,

påkläderskor för att dra åt korsetten – ett tidsödande och ansträngande arbete – och hålla sig underrättad om de senaste trenderna. Såväl smink som tyger var tillika mycket dyrbara varor. I hemmen kunde man klä sig mer avslappnat och i en stil som passade ens kropp och behov; på gatan uppträdde man så att främlingar skulle kunna bete sig som om de visste vem man var.

Modet var seglivat och spred sig neråt i samhället. Många vittnesmål från seklets senare del beklagar hur enkelt tjänstefolk antar de högre ståndens manér och klädedräkt. I en tidning från 1783 upprördes skribenten över lata och fåfänga tjänstehjon.

Tu sedan Pigdamer lägger sig till med Siden kläder, nya köpta Silkesvantar och Franska Handskar samt tygskor; ty lädret nu för tiden, lär mera än förr klämma de subtila Pig-föttren, och Munsieur Dräng är icke nöjd med Dräng namn, utan låter skälla sig av andre Drängar för Herre, som ock gärna och ofta klär sig med Herre kläder, så är ej under, at inbillningen så intager dem; at de vid granna kläders påtagning, tror sig vara för god till Domestique etc.¹⁸⁰

I samlingsvolymen *För fruntimmer* (1786) och liknande tryck, som vände sig till kvinnor med sedelärande berättelser varvat med notiser och annonser, återkommer beklaganden över tidens oreder i klädeskoderna.¹⁸¹ En resande man på jakt efter en hustru skrev om sina reflektioner över Stockholms fruntimmer. Flickor fanns i övermått, menade han, men deras flyktighet var för stor och deras hushållskunskap för liten. Numera skämde man bort tjänstefolket med för höga löner, och dessutom kunde de låna sig kläder som narrade den hugade mannen. Pigor togs för mamseller, köpmans- och hantverkardöttrar var utstyrd som påfåglar.

Inte minst de kvinnor som räknades till det »lätta gardet» förmådde förvirra med sin klädedräkt. I dikt och bild från 1700-talet framställs de »publika» kvinnorna ofta som övermåttan sminkade och med utmanande kläder. Ett uttryck för det är en ironisk supplik som

troligen upplästes som humoristiskt stycke i sällskap eller på krogen. Suppliken återfinns på åtminstone tre skilda ställen, som avskrifter i privata samlingar, och tycks härröra från 1766. Det vittnar om att det var en vida spridd och sannolikt mycket uppskattad lustighet.¹⁸² Suppliken är ett skälmstycke, tänkt att frambringa skratt. Den vänder sig till mademoiselle Richardsson – en av samtiden känd mätress – och är undertecknad av en hel rad namn på de mest kända och ökända kvinnorna i frihetstidens Stockholm.¹⁸³ Här finns Maria Torstensson, »grefwinna och fältmarkalksinna», uppskriven, liksom Margareta Spaas, Ulrica Schytz, systrarna Petronella och Eva Appelbom, Fru Le Graas, Regina Lund, Maija Lisa Winblad, madam Levin och Halta Venus med flera kända namn. I två av avskrifterna av suppliken finns också von Plat noterad. Både von Plat, Spaas, systrarna Appelbom och Maria Torstensson känns igen från Bellmansvärlden. Här finns också en Maija Lisa Winblad noterad. Det är inte omöjligt att det är en felskrivning för Maria (Maja) Christina (Stina) Kiellström, hon som skulle komma att bli känd som Ulla Winblad.¹⁸⁴

Den långa och på rimmad vers skrivna texten är en vädjan till mademoiselle Richardsson att utnyttja det inflytande hon har lyckats vinna över bondeståndets talman Joseph Hanson, för att förmå honom att verka för att även icke adliga kvinnor skulle få behålla sina släp. Genom *Kongl. Maj:ts Förordning emot yppighet och öfverflöd* blev släpen förbjudna att bära den 26 juni 1766.

Släpen, menas det här, hade för bemälda kvinnor inte bara en estetisk effekt, utan även en praktisk; det här var kvinnor som trampade gator i alla väder och behövde något som täckte bakdel och fötter som skydd för regn, blåst, hetta och köld.

[...]

At wi med släp förlora alt
Ty det betäcker våra fötter
När wi måst gå och ofta trötter
I snö och rägn, i hett och kalt.

[...]

Då war ingen konst at lefwa
Wi skull ej då på gator trefwa
Med tiocka strumpor, plumpa skor
Men alltid rätt om benen wara,
När ni till Gubben skulle fara,
Och lefwa just som ni vår mor.

Haf därför hierta uti barmen
Och när ni Gubben får på armen,
Så truga 'n til at lofwa nu:
At wi må släpen fritt behålla,
Hwad båtar at vår ofärd wälla?
Se det är at honom wi ber!

[...]

Om Mamsell will sådant giöra
Och denna saken rätt utföra,
Så låfwa wi och alla swär,
At wi til sista lefnadsstunden
Skal wara er rätt högt förbunden
Och hwar och en med wördnad är
Mademoiselles
Wära släps säkraste förswarerskas
Ödmiuka Finansiärer ¹⁸⁵

Den ironiska suppliken driver både med mademoiselle Richardssons förmodade inflytande över talmannen Hanson och med det »lätta gardets» svaghet för att klä sig som de högre ståndens kvinnor. Det är en karakteristik som förmodligen passar väl in på de kvinnor som äntrar Stockholms slott en vårkväll i april 1768. Flera av dem vars namn skämtaren har låtit underteckna suppliken med förekom också bland gästerna på den skandalösa tillställningen. Både Spaas, Schytz, Winblad och mademoiselle Richardsson själv står upptagna i den

*Vy från Sabbatsberghöjden över Klara sjö mot Gamla stan och Kungsholmen
av Elias Martin (1739–1818), sent 1700-tal.*

gästlista som återfinns i De la Gardieska arkivet över expeditonsbalen. Man kan nog förmoda att deras namn var välkända för många stockholmare. Poängen med suppliken var ju att åhörarna skulle känna igen kvinnornas namn och värv, att de skulle skratta åt eller förfasa sig över det dråpliga i att dessa kvinnor skulle blanda sig i politiken, och att de klädde sig i släp. Att en sådan tydlig markör för ståndsmässig överhet, lyst utan nytta och aktningvärd kvinnlighet som släpet var, också skulle bli ett signum och ett plagg med praktisk funktion för de kvinnor som vandrade på Stockholms gator tilltalade troligen seklets sinne för det burleska och karnevalistiska. De kvinnor som till det yttre liknade de högre klassernas fruntimmer men i själva verket räknades för horor, var av allt att döma också välkända karaktärer i staden. Parallellerna till både teatern och maskeraden är många: kvinnorna är kända för sin samtid, de figurerar under öknamn eller smeknamn

som karaktärer i ett rollspel, de ser ut som en sak men är något annat, de förknippas med girighet, yta, lastbarhet och konstlad skönhet.

De källor som berättar om sexhandelns organisation i 1700-talets Stockholm är både sparsamma och osäkra. Fallet med Lena Cajsa Bohman vittnar om hur kopplarnas egna hem var platser för illegala möten, både i form av vad vi idag skulle kalla prostitution och för otrohet. Ordet jungfrubur användes av samtiden för sådana hus där kvinnor som betraktades som horor levde. Baler och maskerader var ett vanligt sätt att organisera handeln, och sådana tillställningar ägde rum på de enklaste krogar såväl som på Slottet. Handeln var anpassningsbar och förändringsbenägen och återfanns där nöjeslivet blommade upp. Det krävde organisation och planering. Kopplare och kopplerskor höll i trådarna, och engagerade i sin tur såväl tjänstefolk och springschasar som högt uppsatta beskyddare. En sak är tydlig: 1700-talets handel med flickor och kvinnor var bunden till personer snarare än till platser.

Vilka var då de aktörer som var involverade i handeln? I det följande ska vi, så långt källorna tillåter, bekanta oss med kategorier och individer som upprätthöll den kommersiella sexualiteten i Stockholm.

Nattlöperskornas stad

Sexhandelns platser i staden hade under 1700-talet en flytande karaktär. Det finns ingen tydlig syndens geografi, inga givna rum hörde handeln till. Den förknippades med ett rörligt nöjesliv, som förflyttade sig mellan stadens offentliga miljöer och utkanternas utvårdshus och tillfälligt uppkomna mer eller mindre improviserade mötesplatser. Teatern, liksom vissa krogar, kaffehus och vårdshus, bar förvisso på associationer till liderlighet och publika kvinnor. Men platser som väckte misstankar om det förbjudna och förknippades med lust och liderlighet tycks snarare utmärkas av det låsta rummets princip. Det var platser med reglade dörrar, stängda fönsterluckor, fördragna gardiner, privata rum, rum man drog sig tillbaka till, rum där andra saknade tillträde och där man – kanske – kunde ta av den mask offentligheten krävde.

På bilden »En strålande middag» från sent 1700-tal av Johan Tobias Sergel tömmer kvinnor och män bågarna tillsammans under en vild tillställning.

Gatans och det offentliga rummets blandning hade ännu inte fått den karaktär av dubiös dragningskraft det skulle komma att få under 1800-talet. Avskildheten, det fördolda och undangömda, ägde en högre grad av tivelaktiga associationer. Men framför allt förknippades den kommersiella sexualiteten i 1700-talets Stockholm mer med individer än med platser. Somliga av dem var namngivna och bekanta karaktärer i staden, till både namn, ställning och utseende. Andra förblev fördolda, onämnda, privata. Det förhållandet avslöjar ett omisskännligt mönster kopplat till kön.

En kvinna som gått till historien som en av de mest ökända gestalterna inom 1700-talets nöjesliv är vår bekant Lovisa von Plat.

Så vem var hon?

En kopplerska och hennes fyra kvinnor förbereder sig för kvällen. Värddinnan är en äldre kvinna som bjuder dricka med flaskan i handen. En kvinna dricker ur sitt glas, en annan har blottade bröst. Bildtexten längst ner lyder: »Fru värdinna med Bouteillen i hand mönstrar sina flickor - di skola ut på Rof». Bild av Elias Martin, troligen någon gång mellan 1768 och 1780.

En kopplerskas liv, leverne, hädanfärd och eftermäle

När Lovisa von Plat i juni 1747 hämtades in av vaktmästaren till den rättegång som pågick mot den unga flickan Lena Cajsa Bohman vid Södra förstadens kämnärsrätt, hade hon redan börjat göra sig ett namn som kopplerska i Stockholm, med ett nätverk av flickor, köpande män och beskyddare med hög samhällsställning. Under 1760-talet och framåt skulle Platskan komma att närmast bli

Siluetten av Lovisa von Plat.

ett begrepp i Stockholm. Hon var en ökad profil som många av stadens invånare troligen kände både till namn och utseende. Platskan blev bespottad, besungen och omskvallrad. Hon förekom i poeten Johan Henric Kellgrens »Mina löjen», där han hånade Carl Michael Bellman för att ha lärt sig kärlekens språk i Platskans jungfrubur. Hon nämndes av Bellman själv i bland annat *Fredmans testamente* och i *Sekreterarens levnad*. Publicisten Carl Christoffer Gjörwell skrev om henne i sina brev, hon blev föremål för anonyma smädedikter och porträtt, och hon dyker som vi redan sett upp i Gustaf Hallenstiernas famösa memoarer.

[...]

Så råkas gamla vänner!

En hyrkusk då och då

Fru Platen mig ock känner:

De mig i rocken få,

»Betala, kära herre,

Giv vackert myntet nu!»

Jag svarar då tyvärre:

»Skriv vackert upp min fru!»

[...]

Carl Michael Bellman, ur *Sekreterarens levnad*

Gång efter annan under senare delen av 1700-talet återfinns Lovisa von Plat också i kämnärsrätternas och i rådstugurättens protokoll, ibland som offer, ibland som anklagad.

Flera gånger hände det att hennes fönster blev sönderslagna, »som på horhus plägar ske».¹⁸⁶

Två år efter rättegången där den unga Lena Cajsa Bohman vittnade mot Lovisa von Plat och avslöjade ett nätverk av köpande män och kopplerskor som rekryterade flickor till handeln, tycks von Plat bo kvar i Tyska skolhuset. Hon betecknades inte längre som fattig. Hon skattades för en piga – kanske var Eva Harder kvar hos sin husmor – och utöver det hade hon lagt sig till med både snus och puder.¹⁸⁷ Hemmet tycks fortfarande ha varit förhållandevis enkelt. Efter 1750 flyttade von Plat runt en hel del, men stannade i Stockholm. Som en kuriositet kan nämnas att hon under en period också var hyresgäst hos en annan förebild för Bellmans persongalleri: hovurmakare Johan Henric Fredman i Jöran Helsinges gränd.

I *Särskilte tidningar* nr 4 den 28 februari 1774 skrev den flitige skvallerkrönikören Carl Christoffer Gjörwell om ett bråk hos von Plat. En ung lättdragon hade nekats tillträde till en av von Plats jungfrur; han var inte var fin nog. Då mannen tog till våld hade von Plat beklagat sig hos överståthållaren, som såg till att låsa in bråkmakaren på vatten och bröd. Genom artikeln får vi också veta att Lovisa von Plat 1774 både hunnit gifta sig med underofficeraren Kretzmer vid livgardet och blivit änka. Nu levde hon enligt Gjörwell »av sin länge idkade industrie [...] varigenom hon förtjänt sig sitt eget stenhus långt ut på Norr [...]».

Den uppgiften stämmer överens med visan »Wid fältwäbeln Cretzmers bår till dess enka madame Platen». Vem som gett upphov till stycket är okänt. Det är en för sin tid ganska typisk supvisa, som troligtvis sjöngs och skanderades på krogar i staden. Motivet är pornografiskt eller burleskt, med en förment humoristisk twist.

Kom Platska hit du stora Gumma
Bind flor om dunderfittan din
Begråt den man som ökt den summa

Hvarmed du bygt båd hus och vind
Dess minne i din nafle rista
Dess namn emellan dina lår
Och lät din fitta bli den sidsta
Som pissar på vår dödas båhr.¹⁸⁸

Visan måste ha kommit till någon gång under vintern 1767, då Lovisa von Plat – eller Kretzmer – blev änka. Den 10 april 1767 förekom hon nämligen inför rådstugurätten och kallades då fältväbeln Kretzmers änka Helena Lovisa Kretzmer.¹⁸⁹ Som Gjörwell också nämner hade hon vid den tiden sedan länge lämnat både lägenheten i Tyska skolhuset och Staden och bosatt sig i ett hus långt upp på Norr. Här övergick Stockholm strax i ett vidsträckt lantligt landskap med gården, trädgårdar, slingrande grusvägar och väderkvarnar på höjderna. År 1760 ägdes hus nr 31 i kvarteret S:t Olof, som sedan ändrades till Grönlandet, av »Fältväbels Hustrun Lowisa Kritzmer».¹⁹⁰ Det var här Lovisa von Plat bodde då vivören Halldin och hans vän kapten Laurin stämde träff med två kvinnor i hennes hem.

På flera ställen omnämns att huset var av sten. Uppenbarligen betraktades det som anmärkningsvärt. Sannolikt stack huset ut bland övrig bebyggelse långt upp på Norr, som mer präglades av träkåkar och stugor. Kanske tydde det också på ett visst välstånd. Så särdeles märkvärdigt kan det knappast ha varit, då det redan på 1760-talet noterats att huset var rivningshotat.

Tio år senare, 1770, står huset dock fortfarande kvar med samma ägare: »Helena Lowisa Kritzmer», som nu alltså blivit änka. Lovisa uppgav sig då vara 49 år gammal. Det rimmar illa med det faktum att hon år 1747 redan var »några och 30 år». Hon uppgav vid mantalsskrivningen också att hon hade två döttrar. De var vid den tidpunkten tio och tolv år gamla. De är ju en märklighet i sig, dessa unga flickor. Om det stämmer att de var von Plats döttrar bör hon ha varit en god bit över 40 – kanske närmare 50, rent av – när hon blev gravid. Det är ju ingen omöjlighet, men heller inte särskilt sannolikt.

I huset låg också en krog, men den tycks inte ha drivits av Lovisa själv. Hyresgäster var rådman Falck från Umeå och en fattig och sjuk krukmakardotter, Maja Lena Dahlberg, 50 år gammal. Ingen av dem betalade hyra. En gardessoldat och två änkor fanns också i huset. Den ena änkan uppgavs vara hennes syster, vaktmästaränkan Catharina Dorotea Techau. Sannolikt var det samma Catharina som hon delade bostad med 1747, men som då hade namnet Catharina Fahlberg.

Någon förmögenhet tycks således inte Lovisa von Plat ha gjort på att viga sitt liv åt koppleri i Stockholm. En akt från den 7 maj 1772 visar tvärtom att »Fäldtwäbelen Kretzmers Äncka Lovisa Kretzmer» ansökte om att försättas i personlig konkurs.¹⁹¹ Att begära sig i konkurs – eller cession, som det ofta kallades – var inte ovanligt under 1700-talet, då många levde på kredit. Ofta byggde krediterna på personliga nätverk, snarare än på kreditinstitutioner och banker. Det måste ha inneburit ett visst förtroende, en kreditvärdighet i andras ögon. De personliga konkurserna hade ofta sin grund i hot om utmätning via slottskansliet till följd av klagomål från fordringsägare.¹⁹² Änkan Kretzmers akt är omfattande.¹⁹³ Den rymmer bland annat brev från gäldenärer och en skrivelse från Lovisa själv. Där finns också en förteckning över hennes skulder och tillgångar, där alla hennes ägodelar upptas. Uppteckningen har hon gjort själv, eller möjligen med hjälp av skrivare. Skrivstilen och underskriften, där hon intygar att inget utelämnats av hennes ägodelar, skiljer sig något i stil.

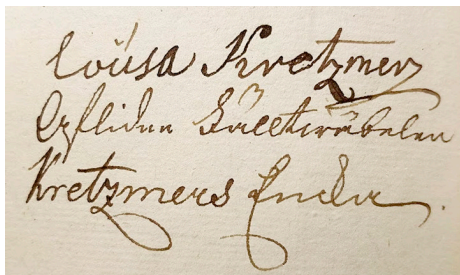
Förteckningen ger oss en möjlighet att få ytterligare inblick i en kopplerskas hem och ekonomiska och materiella omständigheter i Stockholm under seklets senare del. Vad hade ett liv i »Bacchus och Fröjas tjänst» lämnat Lovisa von Plat, sedermera änkan Kretzmer, med? Hon hade skulder till en rad män: manufakturisten A Bergström, bonden Erik Larsson, bryggaren Johan Halling, skrivaren Stenberg och flera med dem. Det ger en antydning om vilka tjänster eller varor hon ansett sig behöva, men inte haft råd att betala. Den sammantagna skulden uppgick till 1 946 daler. Summan kunde 1772

köpa lika mycket varor och tjänster som 12 6779 kronor kunde köpa år 2018.¹⁹⁴ Sina tillgångar beräknade hon till 816 daler.

Förteckningen omfattar:

1 st sängtäck
1 st bord
6 st stolar
1 st öfvertäckt chaise
1 st tåk bolster
1 st dito mindre
2ne st fjäderkuddar
1 st sängtäck af cattun
2ne par lärftslakan
1 st couffert
1 par fenstergardiner
1 parti glas och bouteljer, samt något porcelain

Det var långt ifrån något överflöd änkan Kretzmer var i besittning av – hennes samlade ägodelar kunde inte svara mot de krav som kreditorerna hade på henne. Här upptas inga nipper och smycken, inga speglar, inget bordssilver, inga tavlor, böcker eller klockor. Förmodligen var bordet, stolarna och den täckta chaisen i förteckningen desamma som sekter Gustaf Halldin noterade i Platskans hus, när han själv ovetandes besökte det ett tiotal år tidigare: några [...] »ej brillanta meubler. En uppbäddad säng, en canapé, ett gammalmodigt förgyllt bord under en ej nymodig spegel och fyra stolar, som äntligen hade någon apparence». Spegeln saknas i förteckningen. Kanske hade Lovisa Kretzmer sålt den eller satt den i pant. Den gamla kopplerskans hem framstår som torftigt. Möjligen speglar ägodelarna den försörjning som hon ägnat sitt liv åt. Hon kunde dra gardiner för åtminstone ett fönster. De föremål som hade något värde var i oproportionerlig utsträckning kopplade till sängen – bolster, fjäderkuddar, sängtäck, lakan. Textilier var värdefulla ägodelar. Husgeråden, glas och buteljer, antyder att det hos von Plat serverades mer dryck än mat.

Namnteckning av »Lovisa Kretzmer, aflidna sältwäbeln Kretzmers änka» i konkurshandlingar vid Stockholms magistrat och rådhusrätt.

Åtta år efter konkursen uppgav Lovisa von Plat för mantalsskrivarna att hon hette Lena Lisa Krusmer och att hon var 52 år gammal. Hon tycks ha dragit av år i takt med stigande ålder. Hos henne bodde 1780 ett par kvinnor: hustrun till en mantalskommissarie som avrest till Finland och en änka. Vid det laget var Lovisa von Plat en åldrad kvinna, sannolikt i själva verket åtminstone en bit över 60 år. Hennes rykte som kopplerska hade på inget vis avklingat. Det bar hon med sig in i döden. I Adolf Fredriks dödsbok för 1780-talet återfinns hon emellertid inte. Av allt att döma lämnade hon jordelivet någon gång mellan 1785 och 1786. Hon står med på den lista över Stockholms kopplerskor och publika damer som Petter Wissman upprättade 1786.¹⁹⁵ Där har hon, som redan nämnts, fått tillnamnet Näslösa; kanske var det en följd av syfilitisk smitta. Från 1780-talet härrör också »Platskans öfverfart på Styx». Texten är tillägnad Platskans hädanfärd.

Platskans öfverfart på Styx i October 1785

[...]

Platskan, i en stoppad hufva,
Ned vid flodens bädar skalf
Under giktvärk, fluss och snufva
Vid en blåst ur skogens hvalf.
Bredvid satt en nymf, som hicka,
Och en ann', som vofflor åt.
Platskan buga sig att dricka,
Just då Karon sköt sin båt.

Karon plaskar tungt i vassen
Med sin klufna svarta år,
Med den penningen i kassen,
Som för rodd han alltid får.
Bacchus, som nu idlig skumma
Till olympens hemkomst-öl,
Titta upp, såg Karon tumma
Styret på sin mörka köl.

»Gubbe», ropte han, »för tusan»,
»Säg, hvem sökes? Svara prompt!»
»Jo, jag söker den madusan
Från S:t Olofs röda tomt.
Hon mig öfverfarten nekar,
Men mig gudar ha befallt
Svepa hennes murkna käkar
I mitt skört – och dermed allt!

Fröjas port hon öfvergifvit.
Öfvergifvit dess paulun.
Såleds på mitt pass står skrifvit
Genast afhemta frun.
Furierna vid andra stranden
Vid ett sken som dagen klart
Stå tillreds med bloss i handen
Att upplysa hennes fart.»

Som en skymt var gumman unnan
Och i båten hukad satt.
Bacchus med en vink från tunnan
Böd sin svärmor en god natt.
Åskan knalla, regnet sqvala
Och från alla himlar dröp ...
Då uti sin källarsvala
Bacchus lunka in och söp.

Plågad av ålderskrämpor och med rinnande näsa möter Platskan sitt bistra öde mitt i en sup. Det liknar många andra av Bellmans stukade, försupna karaktärers levnadslopp. Men de brukar alltid skildras med ett vemodigt och humoristiskt överseende, en kärleksfull fördragsamhet med den lilla människans bräcklighet och brister. Platskan fördömer han, till synes helt utan misskund. Om Lovisa von Plat under alla sina år som kopplerska i Stockholm lyckades snärja sig undan lagen, undkom hon inte sina medmänniskors dom. Bellman hyllade mötet mellan kvinnorna som sålde sina tjänster och männen som betalade för dem. Hos kvinnan som kopplade dem samman förlades skulden, skammen och synden. Det är den bild Bellman förmedlar till läsare och åhörare, och även den bild som eftervärlden tillägnat sig och återupprepat.

I Petter Wissmans »Samling af wisor, poesier och artiga anecdoter», där listan över kopplerskor ryms, återfinns ett annat poem över Platskans hädanfärd; taffligare förvisso än Bellmans mustiga dikt, men kanske ändå värt att återge, då också det skvallrar en del om Lovisa von Plats ryktbarhet i sin samtids Stockholm. Versen nämner även en Christofer som närmast sörjande. Vem han var i verkligheten är oklart. Av versen att döma var han en för samtiden välkänd gestalt och understödjare i Platskans koppleri. Det är i så fall den enda källa förutom rätttegångsprotokollen där någon sådan figurerar.

Dikt märkt nr 3.

Tyst ur det ringer? Ock plingar pingel dingel dong, Folket det
springer

Til Olof uti språng

Se deras ögon blöda

Hvem är den verda Döda

Som nu begravas med klang och sårgespell

Jo Fru von Platen

Uti orapade stenhuset är nu död

Hon som på staten

Har skattat mången bröd
Fruar, mamseller, flickor
Kärlek samt ljufva Drycker
Har stadick varit des lust ock understöd.

Stanna se staten Christofer
Främst för liket går
Qvåles af gråten som up i halsen står
Tient (?) som en Kanalie! Sakta här
Gevalier! Platskan är båta,
Du ej där make får.

Nymfer gråta,
Christofer torkar deras tårar af
Hundarna tiuta
Jämt hvid Platskans graf
Nu hon i mörkrett sänkes
Gråt du Christofer som varit hänes staf.¹⁹⁶

De män som möjliggjorde Lovisa von Plats levebröd, såväl köpare av unga flickor som baron Palmfelt som välbärgade och högt aktade beskyddare som baron von Kurck och vice häradshövding Åkerhielm, har vare sig bespottats eller hängts ut, av samtiden eller av eftervärlden. De har skrivits in i historien genom en mängd dokument, brev och handlingar som beskriver deras gärningar och arv i den stora berättelsen om stadens och landets historia. Inga nidvisor solkar deras eftermälen. Deras inblandning i handeln med unga flickor passerar obemärkt som en naturlag. Lovisa von Plat har gått till historien som 1700-talets värsta kopplerska. Kanske var hon en särdeles hänsynslös och profithungrig människa. Nog framstår hon åtminstone i Lena Cajsa Bohmans vittnesmål som både girig, beräknande och slug. Ändå klarade även hon sig undan lagen. von Plat manipulerade rätten och gled ideligen undan, hänvisade till sina beskyddare och kunde, trots sin allom bekanta vandel, leva ett helt liv i staden Stockholm utan att fällas

för koppleri. Till undanglidandet hörde rörligheten, ombytligheten, sammanblandningen av fest, skådespel och könshandel. Kvinnor och flickor värvade hon på krogar i staden.

Vilka var de?

»Horor i Stockholm i slutet på 1760-talet»

Eftervärldens bild av 1700-talets kvinnor i prostitution tenderar ofta att reduceras till antingen den fattiga fabriksflickan med trasig kjol och håliga kinder eller den sluga kurtisanen som målmedvetet och med finess gjorde karriär på sin tjuskraft. Rättegången mot Lovisa von Plat och Lena Cajsa Bohman berättar en delvis annorlunda historia, en historia som förbryllar och rimmar illa med de stereotypa föreställningarna om 1700-talets »horor och kurtisaner». Rättegången ger vittnesbörd om hur handeln med kroppar och kön organiserades i staden, vilka handelns främjare och profitörer var, och vilka män som betalade för tillgång till unga flickors kroppar. Protokollen från rättegången ger också någon uppfattning om vilka kvinnor som rörde sig på krogar och horbaler och ingick i kopplarnas nätverk.

Mamsell Bohman själv var inte spinnerska eller fattig piga. Inte heller var hon född in i en dekadent adel, där kärleksintriger och partnerbyten gav upphov till rykten och skvaller. Hon kunde i stället räkna sig till en annan privilegierad kategori i Stockholm. Hennes föräldrar tillhörde borgerskapet och var relativt välbeställda. Både modern och fadern levde, och Lena Cajsa bodde fortfarande i föräldrahemmet och hade få syskon. Tillika var hon född i Stockholm och inte en främling i en ny och okänd stad. Rättegången mot henne visar att de flickor och kvinnor som ingick i kopplares och kopplerskors nätverk inte endast var rekryterade ur de eländiga och armas led. Var hon ett undantag? Vilka var de kvinnor som betraktades som »publika» i det tidigmoderna Stockholm?

De verkliga förhållandena är det svårt, för att inte säga ogörligt, att skapa sig en mer övergripande bild av. Det finns ingen samtida statistik att tillgå, och knappast något tillförlitligt sätt att skapa

sådan. »Prostituerade» hade ännu inte blivit klassade som en separat kategori, och till skillnad från exempelvis London och Paris vid samma tid gjordes inga särskilda polisiära insatser för att registrera, katalogisera och föra bok över »publika kvinnor» i övervakningssyfte – åtminstone inte så vitt jag har kunnat utröna.

Två lite udda källor är emellertid intressanta i sammanhanget. I Kungliga bibliotekets specialläsesal finns två förteckningar bevarade över »horor i Stockholm». Den ena listan härrör från 1760-talet och ingår i en anonym mapp med lösa blad.¹⁹⁷ Av sammanhanget är det svårt att uttyda någon bakgrund eller något användningsområde för listan. I mappen finns några kyrkolängder, en hel del biografiska uppgifter om konstnärer och ledamöter i Vitterhetsakademien, om läkare och adelsmän samt en mängd genealogiska uppgifter om stockholmare av varierande ursprung och samhällsställning. Jag kan inte finna några ledtrådar till vem som har upprättat listan eller varför. Den som fogat ihop samlingen av uppgifter tycks i alla händelser ha varit intresserad av Stockholms demografi. Huruvida uppgifterna sammanförts innan de lämnades till Kungliga biblioteket, eller av någon där, är oklart. Listan är numrerad med No 43. Den omfattar tre blad med 165 namn på kvinnor i Stockholm, inordnade under rubrikerna »fruar», »madamer», »mademoiseller af bättre sorten» samt »mademoiseller af sämre sorten». De flesta kvinnor figurerar med sina efternamn, men i några fall förekommer även binamn eller öknamn. Fogat till några av namnen finns även noteringen »remitterad til spinhus». Det gäller fru Gullberg, madam Sund och Stina Humbla.

Den andra listan har nämnts tidigare. Den återfinns i en privat anteckningsbok från 1786.¹⁹⁸ Upphovsmannen Petter Wissman kallar boken »Samling af wisor, poesier och artiga anecdoter». Damon, Cloris, Bacchus och Fröja trängs på sidorna bland valthornsstötter och klämtande klockor och döden som ständig följeslagare i verser, rim och dikter med tydlig Bellmansinspiration, nerpräntade med bläck i grönt, rött, brunt och blått. Mitt i denna samling åter-

N° 47.

Horor i Stockholm i slutet på 1760 talet

N ^o	Namnen	N ^o	Namnen
1	Eni. Kistner År De Platen	26	Eni. Wibelid
2	Eni. Jönsson	27	Eni. Sacka Söderahl
3	Eni. Sacka Jönsson	28	Eni. Hallmanes Hedberg
4	Eni. Sacka Jönsson	29	Eni. Anna Marita
5	Eni. Sacka Jönsson	30	Eni. Sacka Jönsson
6	Eni. Sacka Jönsson	31	Eni. Sacka Jönsson
7	Eni. Sacka Jönsson	32	Eni. Sacka Jönsson
8	Eni. Sacka Jönsson	33	Eni. Sacka Jönsson
9	Eni. Sacka Jönsson	34	Eni. Sacka Jönsson
10	Eni. Sacka Jönsson	35	Eni. Sacka Jönsson
11	Eni. Sacka Jönsson	36	Eni. Sacka Jönsson
12	Eni. Sacka Jönsson	37	Eni. Sacka Jönsson
13	Eni. Sacka Jönsson	38	Eni. Sacka Jönsson
14	Eni. Sacka Jönsson	39	Eni. Sacka Jönsson
15	Eni. Sacka Jönsson	40	Eni. Sacka Jönsson
16	Eni. Sacka Jönsson	41	Eni. Sacka Jönsson
17	Eni. Sacka Jönsson	42	Eni. Sacka Jönsson
18	Eni. Sacka Jönsson	43	Eni. Sacka Jönsson
19	Eni. Sacka Jönsson	44	Eni. Sacka Jönsson
20	Eni. Sacka Jönsson	45	Eni. Sacka Jönsson
21	Eni. Sacka Jönsson	46	Eni. Sacka Jönsson
22	Eni. Sacka Jönsson	47	Eni. Sacka Jönsson
23	Eni. Sacka Jönsson		
24	Eni. Sacka Jönsson		
25	Eni. Sacka Jönsson		

"Se här katalogen"..... 1760-talet

Det första bladet i listan över »Horor i Stockholm i slutet på 1760-talet» med 165 namngivna kvinnor.

finns också en förteckning med namn. Den sju sidor långa listan har titeln: »Caracterer Namn: Öknamn på Publika staden, gator och gränder var de bor i husett På malmarna ock i staden.» På det andra bladet lyder rubriken: »Förteckning uppå de namnkunnig Stockholms damer tillika med dess öknamn.» Damerna kategoriseras i sin tur under rubrikerna »Fruar», »Mamsäller» samt »Kopplare och Kopplerskor». Sammantaget finns 107 namn på listan, varav 16 uppges vara namn på kopplare och kopplerskor och övriga »publika kvinnor». De flesta är förtecknade med efternamn. I några fall står också förnamn med – och de flesta, 76 av dem, har också fått ett öknamn fört till listan. Adresser är upptagna till de flesta namnen, med gatunamn och i flera fall med antal trappor. Ändringar i listan tyder också på att den har uppdaterats över tid; några av namnen är överstrukna och adresser ändrade.

Vad listorna har haft för funktion kan vi inte säkert veta. Möjligheterna är flera. Det skulle kunna röra sig om uppteckningar som uppsyningsmän använt för att registrera kvinnor misstänkta för liderligt och löst leverne. I en artikel ur Sällskapet Bellmans minnesskrift *Gutår båd natt och dag* om nymfer och jungfruhus, tolkar Will Sjöwall den äldre listan som en produkt av polismyndigheten.¹⁹⁹ Listan borde då rimligen ha ingått i något polisiärt arkiv – men det är inte omöjligt att listan har haft den funktionen.

I samband med upplopp som drabbat »horhus» hade det tidigare under seklet också cirkulerat listor över hus där det bodde »horor». Syftet var att storma och vandalisera hushåll där illa beryktade kvinnor levde.²⁰⁰ Det verkar inte sannolikt att sådana listor, som ju kunde fungera som bevismaterial, skulle sparas i privata arkiv.

En annan möjlighet är att förteckningarna snarast bör räknas till samma kategori som suppliken om de lösa kvinnornas släp; som ironiska och kanske rent av helt och hållet uppdiktade skälmstycken. Det faktum att många av de namn som figurerar i listorna i flera fall går att återfinna i mantalslängder talar för att de kvinnor som omnämns var verkliga personer som levde i Stockholm. Flera av

Carakterer Namn: öf namn på Publica: Mäde

gator och gränder var de ber. hurett		Stämman	Trappor
Pa malnarna och i Staden			
1.	Mademociä: Dahlstätt: Ljtha hönan		
2.	M: Weris hollen skan: Norrmalms torg		
13.	M: Bergström: Ungel skan: harnsgatan: tols 16	1.	
4.	B C åberg: Klätunge: Yrnesgränd - 6	1	
5.	F: Puhbelja: Plogilman: lila hoparegna 17	2.	
6.	F: Preuss aler manskan		
	Klathmätare gränder 14	13.	
17.	Johanna: Walbesöher skan: Tulportsga	11.	
8.	F: Hederhöld: Skots mären: Köpmans 179	1.	
9.	U Frökner		
9.	Hederhöld: Skus mären: Köpmans gata 179	1.	
10.	Ugla: Rongsädran: träskbrun		
11.	Sakenhielm: grof hära: Bagensgatan		
12.	Mannerkrans		
13.	Holm på Strickholm Slot - -	1.	
14.	Wesberg: Köpmans gatan - -	1.	
15.	Åkerberg: lila nygatan -	4.	

Första bladet av sju i en lista från 1786 över 107 »namnkunniga Stockholms damer», kategoriserade under rubrikerna »Fruar», »Mamsällar» samt »Kopplare och Kopplerskor».

namnen känns också igen från andra källor, förknippade med otukt. Både den skämtsamma suppliken i Mamsell Richardssons namn och listan över besökare vid den omtalade balen på Slottet 1768 rymmer exempelvis flera av namnen. Här återfinns också några namn som är kända från Bellmansvärlden: Lovisa von Plat, mamsell Appelbom, systrarna Spaatz, mademoiselle Malena. Som nr 123 på listan från 1760-talet hittar vi Maria Christina Kiellström, alias Ulla Winblad, Carl Michael Bellmans omsjungna musa. Hon sorterar under rubriken »mademoiseller af sämre sorten», och står upptagen som »mademoiselle Winblad eller monsieur Petter».

I flera skämtsamma stycken, visor och dikter förekommer några av namnen från listorna. Under rubriken »Det sublimala och det groteska» ska vad vi kan kalla »hordikter» få mer utrymme. Här finns emellertid också flera exempel på visor som saknar de groteska dikternas signum och i mer lättsam ton tar fasta på kvinnornas ryktbarhet för att åstadkomma lustiga och tvetydiga rim och ramsor – just så som Bellman gjorde med Maja Stina Kiellström.

Ett annat för samtiden mycket välkänt namn på listan från 1786 var »Catharina Norman på luckan». Hon kallades också för »den svenska Ninon» och hade ett rykte som lyxkurtisan. Enligt en tradition ska kungen själv, Gustav III, ha kallat på henne för att få en lektion i kärlekskonsten. Han hade insett att han borde säkra tronföljden med sin hustru Sofia Magdalena och behövde hjälp av expertis.

Mest troligt är att listorna över tillgängliga kvinnor i staden har sammanställts för privat bruk, som vägvisare över tillgängliga kontakter i staden. Handeln med sexuella tjänster var, precis som annan handel, beroende av synlighet och marknadsföring, samtidigt som det faktum att verksamheten var olaglig förutsatte maskering och smusslande. Listorna kan ha satts samman av någon som tjänade på handeln, som en service till män som sökte tillgängliga kvinnor, eller av någon som behövde en »komihåglista» för egen del eller för att dela med sig av till andra. Att sådana listor har förekommit framgår av andra källor. När Francisco de Miranda i november 1787 var på

väg från Stockholm till Köpenhamn skrev han i sin redan nämnda dagbok att han på ditvägen såg till att förse sig med en »lista över Cithereas nymfer i Copenhagen».²⁰¹ I Amsterdams stadsarkiv finns en liknande lista över »kammar-nympfer och musikhus», med uppgifter om tillgängliga kvinnor.²⁰²

Oavsett ursprung kan listorna antas återspegla samtidens syn på vilka kvinnor som var »publika». Trots osäkerheten kring dokumentens tillkomst och syfte kan de ge en del ledtrådar till sexhandeln i det tidigmoderna Stockholm. De kan dock knappast utgöra grund för någon statistisk beräkning. Genom att se till befintlig statistik från andra städer i Europa kan vi möjligen göra oss en uppfattning om hur vanligt det var att kvinnor helt eller delvis försörjde sig genom att sälja sexuella tjänster. Den stora staden London med omkring 700 000 invånare och omfattande kriminalitet saknade även den register över prostitutionen. År 1758 gjorde emellertid överstekonstapeln Saunders Welch en uppskattning av antalet prostituerade i staden, och kom fram till siffran 3 000. I Amsterdam, som vid mitten av 1700-talet hade runt 240 000 invånare, återfanns mellan 800 och 1 000 kvinnor i prostitution i de ökända horhuskvarteren. Paris var den stad som under 1700-talet var mest ökad för sin omfattande prostitution. Från 1810 började man registrera kvinnor som sålde sexuella tjänster i staden. Den officiella siffran var då 19 000 kvinnor i prostitutionen. Den franska historikern Erica-Marie Benabou har beräknat att antalet prostituerade under senare delen av 1700-talet i Paris låg på mellan 10 000 och 15 000 på en befolkning av omkring 600 000 invånare. Kring alla de siffrorna finns naturligtvis en mängd frågetecken. Men genom ett antal ganska lösliga antaganden kan vi ändå få en bild av könshandelns omfattning i 1700-talets stad.

Mot bakgrund av tidigare kapitel kan vi anta att det utöver de 165 namn som förekommer på 1760-talets lista var åtminstone lika många kvinnor till som emellanåt sålde sexuella tjänster. Det skulle betyda att omkring 330 av stadens kvinnor i åldrarna mellan 16 och 30 år, på en befolkning av omkring 70 000 invånare, till delar

försörjde sig genom att sälja tillgång till sin kropp. De siffrorna kan också ställas mot statistiken för 1800-talets reglementerade prostitution. Med en befolkning på 300 000 personer fanns i Stockholm runt sekelskiftet 1900 omkring 900 byråskrivna kvinnor och uppskattningsvis lika många hemligt prostituerade. Statistiskt sett ger det en betydligt lägre andel kvinnor som skulle definieras som prostituerade i 1700-talets Stockholm än i det sena 1800-talets stad – och en lägre frekvens också i jämförelse med några för sin prostitution beryktade europeiska städer vid samma tid. Något annat än spekulationer kan det emellertid inte bli – därtill är materialet alltför osäkert. Däremot kanske vi kan vaska fram några ledtrådar till vilka kvinnorna var.

De sparsamma uppgifterna på listorna lämnar mycket övrigt att önska. Där finns inga upplysningar som avslöjar hur vardagstillvaron tedde sig för de kvinnor som sågs som »publika»: hur gamla de var, om de kunde läsa och skriva, om deras barndom varit lycklig, fattig, rik, strängt religiös eller fri, från vilken klass de kom, om de hade barn eller hur de såg på de köpande männen, på framtiden eller på möjligheten att själv påverka sitt öde. Men något kan listorna ändå skvallra för oss om kvinnornas levnadsförhållanden och om prostitutionens plats i den tidigmoderna staden.

Till att börja med ger de angivna adresserna åtminstone en antydning om prostitutionens geografiska spridning i staden. Den blandning som utmärkte stadens befolkning i övrigt gällde också för de kvinnor som räknades som publika. De återfanns både i enklare hus och på de mest fashionabla adresserna. De bodde spridda på malmarna, på Kungsholmen och på Ladugårdsgärdet. Allra flest hade dock sin bostad i Staden mellan broarna. Det är inte att förvånas över. Stockholm var även under 1700-talet en betydligt mindre stad än metropolerna på kontinenten och i England. Nästan hälften av stadens 70 000 invånare bodde i det som idag är Gamla stan och cityområdet.²⁰³

Petrus Tillaeus karta över Stockholm och de omgivande malmarna från 1733 är fantastiskt detaljrik. På blad sju, som i huvudsak visar Staden och delar av Norra malmen, har här adresser till »publika kvinnor» enligt en anonym lista från 1786 prickats in. Flera av de 89 namnen saknar adress. Medan några har både gata, husnummer och antal trappor noterat, står andra upptagna under endast ett gatunamn eller en plats utan adress, som Friesens kaffehus eller krogen Tre spisar. Kvinnan Holm har adressen Stockholms slott. Kartan är mycket oprecis. Kanske kan den ändå sägas ge en antydning om geografisk spridning över staden. Flest kvinnor som klassats som »publika» bor föga förvånande i Staden. Sex av dem har adressen Baggensgatan. Lika många bor på Skomakargatan. Även den korta Köpmangatan har flera kvinnor på listan: fem har adress där, och två på Köpmantorget. Yxsmedsgränden och Österlånggatan är också återkommande adresser. Förvånande få har adress på Södra malmen. Här finns endast två kvinnor på Hornsgatan. Fler bor på Norr – några så långt ut att de inte rymts på denna karta.

Stockholm var i den meningen inte någon segregerad stad. Förhållanden var liknande i den hastigt växande storstaden London.²⁰⁴ Prostituerade levde inte åtskilda från samhället i övrigt; de delade kvarter, gator, gränder, fastigheter och hushåll med andra, respekterade invånare i staden.

Med tanke både på omfattningen av sexhandeln, det faktum att företeelsen var vida spridd och knappast begränsade sig till vissa stråk eller etablissemang, och att verksamheten krävde så många medhjälpare, finns det fog för att anta att sexhandeln var välkänd och att både unga flickor och pojkar tidigt exponerades för den i någon form. Så var fallet med Lena Cajsa Bohman, som redan som barn hade noterat hur Lovisa von Plat kom på besök hos de ryska kavaljerer som huserade på samma gård som mästersnickare Bohmans hushåll. Sannolikt kände hon tidigt till von Plats försörjning. Köpslåendet med kvinnors kroppar måste helt enkelt ha varit en mycket närvarande och påtaglig del av den urbana erfarenheten i 1700-talets stad.

De öknamn som registrerats kan också de ge några, om än mycket osäkra, ledtrådar till vilka kvinnorna var. Några särskiljande drag hos de »noms de guerre» som de beryktade kvinnorna med ett samtida uttryck ofta renderades är intressanta. En förhållandevis stor andel av dem antyder exempelvis utländsk härkomst eller ursprung från en annan del av Sverige.

I LISTAN FRÅN 1786:

<i>Tyska hönan</i>	<i>Hollenskan</i>	<i>Ungerskan</i>
<i>Danska frun</i>	<i>Danska sundet</i>	<i>Finska frun</i>
<i>Danska sorgen</i>	<i>Spanska gången</i>	<i>Gotländskan</i>
<i>Dalkulan</i>	<i>Spanska hönan</i>	

I LISTAN FRÅN 1760-TALET:

<i>Finska frun</i>	<i>Fru Fåken</i> [?] <i>tyskan</i>
<i>Tyska frun</i>	<i>Engelska trafwaren</i>
<i>Tyska fröken</i>	<i>Fröken Magdebourg</i>

Öknamnen kan ha varit tagna för att locka med en mer eller mindre exotisk prägel, oavsett egentlig härkomst. Otukt förknippades ofta med utländska seder; så kunde kärlek till det egna könet benämnas italienska seder och oralsex antogs komma från Frankrike. Även osedlighetens avigsidor fick utländska binamn: syfilis gick till exempel under beteckningen spanska sjukan.

Om öknamnen verkligen speglar en härkomst utanför Stockholm stämmer mönstret emellertid väl med prostitutionen i andra städer. I London var omkring 60 procent av alla kända prostituerade immigranter, och i Amsterdam kom omkring 30 procent av horhuskvarterens kvinnor från andra länder; Tyskland stod för en stor del av de kvinnorna.²⁰⁵ De flesta hade växt upp i städer. Tyskland dominerar bland de utländska anspelningarna även på de svenska listorna. Det kan spegla en verklig härkomst bland kvinnorna. Handelsmän och hantverkare från Tyskland hade sedan medeltiden varit många i Stockholm.

Namnen Lilla murerskan, Syltsprutan och Lilla semlan är det enda som möjligen kan antyda en anknytning till andra yrkeskategorier. Andra öknamn indikerar kroppsliga företräden eller lyten, ofta med en kränkande anstrykning. Det påminner om de grovt uttrycksfulla öknamn som 1800-talets reglementerade prostituerade inte sällan behäftades med: Negerläppen, Wind-ögda Mimmi, Lus-Hulda, Anna med betarna, Grevinnan släppskit. I listorna från 1760-talet och 1786 återfinns följande öknamn med anknytning till kvinnornas kroppar och egenheter.

<i>Kongsådran träskbrun</i>	<i>Näslösa</i>	<i>Flatnäsa</i>
<i>Surfita</i>	<i>Svartmagan</i>	<i>Snefitan</i>
<i>Sprickan</i>	<i>Långlåra</i>	<i>Bruna pompan</i>
<i>Blekan kutan</i>	<i>Vipstierta</i>	<i>Trångmusa</i>
<i>Vinögatt</i>	<i>Oxfoten</i>	<i>Svartnäsan</i>
<i>Bredlång</i>	<i>Storkutan</i>	<i>Halta Pettronella</i>
<i>Törsten eller Halta Venus</i>	<i>Caysa Blåsa</i>	

Korf-Eva och Palt Susanna syftar möjligen på matpreferenser hos kvinnorna – men troligare är väl att de var kända för någon särskild relation till stadens »paltar och korvar» – alltså vaktstyrkorna. Andra namn associeras till djurvärlden. Att likna någon vid ett djur var en vanligt förekommande kränkning under tidigmodern tid. I de namngivna »horornas» fall är både bakgrunden och den avsedda effekten emellertid oklar.

<i>Lärkan</i>	<i>Walbesökerskan</i>	<i>Lamungen</i>
<i>Skusmären</i>	<i>Tackan</i>	<i>Kråkan</i>
<i>Mulåsnan</i>	<i>Kopigan</i>	<i>Korpen</i>

Namn som Lammungen och Lärkan framstår snarast som smickrande. Kanske syftade de på en spelad oskuld och en vacker sångröst. Lärka skulle emellertid komma att bli en synonym för prostituerad under det kommande seklet. Tackan, Kråkan, Korpen, Kopigan, Mulåsnan, Egyptiska gräshoppan och Skusmären (som förmodligen ska läsas Skjutsmärren) ger mindre fördelaktiga associationer – och Walbesökerskan förblir en gåta. Flera av öknamnen kan också direkt eller indirekt associeras till kvinnornas värv, som Muslösan, Grovhåra (som skulle kunna betyda »grovhora», men med tanke på stavningen nog snarare syftar på en kvinna med grovt hår), Mödomsasken och Frimusa. Några namn hänvisar till platser eller sätt som kvinnorna tog emot på: Portgången, Madrasen, Ladan, Skumrasket och Catharina Norman på luckan. Ståknop kallas en kvinna. Det betyder samlag i stående ställning. Barsärka ska förstås som lättklädd eller naken, Klålänge syftade förmodligen på någon som tog tid på sig och Knulhylstrett möjligen på en kvinna som krävde skydd, eller – vilket väl är mer troligt – själv tillhandahöll ett sådant. Barbacka kan möjligen associeras till nakenhet och preferens – barbacka betyder att rida utan sadel. Gardispalrett kallades en kvinna som sannolikt gjort sig känd för att gå med gardister. Öknamn som Viktskålen, Balancen och Pris courant tycks alla handla om betalning. Andra namn associerar till smärta: Pongpinan, Storpinan och Lilpinan. Övriga noterade öknamn är:

<i>Skytslinan</i>	<i>Lila trolett</i>	<i>Abedissan</i>
<i>Syrenska</i> [Svenska?] <i>fröken Malmstätt</i>	<i>Kymniken</i>	<i>Skytsiken</i>
<i>Masken</i>	[Oläsligt]	<i>Trämären</i>
<i>Nöden</i>	<i>Larhan</i>	<i>Frikadällerna</i>
<i>Musdrägett</i>	<i>Tunpan</i>	<i>Petter</i>
<i>Evighetens lilla Hedda</i>		

Vilka kvinnoöden som döljer sig bakom namn som Trämären och Musdrägett förblir höljt i dunkel. Ett par av kvinnorna går att identifiera. Evighetens lilla Hedda hette Hedvig Lundberg och figurerar i några andra källor. Petters egentliga namn var Maria Christina Kiellström. Hon hade, som vi tidigare sett, flera alter egon, varav det mest kända var Ulla Winblad. Hon gick också under beteckningen Winflaskan eller Knollriga mamsellen.

Bellmansforskningen har längre tillbaka ofta antagit att Ulla Winblad helt och hållet var Bellmans kreation, en litterär gestalt skisserad utifrån kvinnan Kiellströms person. De historiska källorna berättar en annan historia. Det är uppenbart att Kiellström själv skapade och använde sig av sitt alter ego Ulla Winblad – ett faktum som lyfts fram av flera Bellmansforskare.²⁰⁶ Man kan förmoda att fler av de benämningar på listorna som ser ut som verkliga namn i själva verket var självpåtagna binamn. Lovisa von Plats herrbekanta förvånades som vi redan sett över att Lena Cajsa Bohman använde sitt verkliga namn i kontakt med de män som ville köpa hennes tjänster.

1700-talets »publika kvinnor» tycks ofta ha använt sina binamn närmast som medvetna signaturer, som alter ego att använda vid baler, maskerader och tillställningar. Av skvallerkrönikor, skälmstycken och brev framgår att kvinnorna med sina »noms de guerre» var kända till namn och utseende i staden, de blev föremål för blickar och skvaller – och kanske avund. Det understryker handelns sammanblandning med skådespel och masker. I de sammanhangen kunde de beryktade kvinnorna förknippas med excesserna hos en dekadent överklass, med dyrbara kläder, kostsamma fest-

nätter och otyglade köttsliga begär. Kanske kunde ett självpåtaget binamn också bidra till att upprätthålla en gräns mellan jaget och den roll man spelade som nymf på baler och krogar – och därmed också spegla en framväxande separering mellan det privata och det offentliga.

Precis som under 1700-talet skulle det under kommande sekel vara vanligt med binamn eller tagna namn hos kvinnor i prostitutionen. Med 1800-talets växande städer kom prostitutionen att i högre utsträckning omvandlas till en anonym historia. Binamnen blev mindre av artistnamn och fick mer karaktären av ett skydd som ett sätt att dölja sin identitet eller hålla sig undan ordningsmakten.

Namn och titlar på de båda listorna ger också en viss – om än mycket osäker – antydning om vilka kvinnorna var. Vid en första anblick slås man av hur många av kvinnorna som i listorna fått titeln mamsell. Det var en titel vanlig bland mellanskiktens ogifta kvinnor, medan madam reserverades för de gifta. Piga eller jungfru användes av ogifta kvinnor ur samhällets lägre klasser, och hustru för de gifta kvinnorna. Varken hustru, piga eller jungfru förekommer i någon av listorna. Däremot står flera namn utan titel. Såväl madam som mamsell kom under seklet emellertid att »sjunka» hastigt i rang, och användes frekvent också av arbetande folk, av pigor och fattiga hustrur. I Fredmans epistel nr 49, »Angående landstigningen vid Klubben i Mälaren en sommarafton 1769», noterar Bellman med en blinkning den glidningen: »Mamsell Ulla, märk Mamsell». Ulla Winblad hade då börjat betitla sig själv mamsell. Det är också den titel hon står med i listan från 1786-talet, under rubriken »made-moiseller af sämre sorten». Titlar och namn är således föga pålitliga indikationer om vi vill få en uppfattning om samhällstillhörighet hos de kvinnor som klassades som horor i Stockholm på 1700-talet.

Flera andra källor ger sammantaget stöd för att många av kvinnorna snarare kom från mycket påvra förhållanden, till skillnad från exempelvis Lena Cajsa Bohman. Den diktade Ulla Winblads förebild i verkliga livet, Maria Christina Kiellström, kan sägas

vara en ganska typisk representant för de kvinnor som av samtiden betraktades som horor. Hon kom från mycket fattiga förhållanden. Modern dog när hon var endast fem år gammal och hon fick sannolikt från tidig ålder försörja sig själv på vad sätt hon kunde. Möjligheterna att förtjäna sitt levebröd på laglig väg var ytterligt begränsade för en ensamstående kvinna. Många rörde sig i gränslandet för det vi skulle kalla prostitution, där möjligheten att kapitalisera sin kropp framstod som ett försörjningstillfälle i ett spann av mer eller mindre olagliga sätt att förtjäna sitt uppehälle: hyra ut husrum, sälja bröd, frukt, blommor, tvätta, sy, spinna. I de växande manufakturerna fanns viss möjlighet för kvinnor att förtjäna sitt levebröd. Redan som små barn kunde flickor skickas till klädesfabrikerna för att bidra till brödfödan. Förtjänsten var dock långt ifrån tillräcklig. Kommerskollegiet hävdade till och med i en skrivelse till Kungl. Maj:t den 11 maj 1771 att spinnhusets dömda förbryterskor levde under bättre omständigheter än de fria spinnerskorna.

Listorna ger också i viss mån ledtrådar till kvinnornas civilstånd. Något förvånande är många av dem gifta. På listan från 1760-talet är 27 kvinnor av 165 upptagna med titeln madam och 30 tituleras fru. Det betyder att nära 35 procent av kvinnorna sannolikt var gifta. Också på listan från 1786 sorterade 22 av 107 namn under rubriken fruar.

Titeln madam gällde gifta, ofrälse kvinnor ur borgar- och prästeståndet. Titeln fru var under 1700-talet traditionellt vikt för gifta kvinnor tillhörande adeln, men kunde användas också om kvinnor som äktat högre ämbetsmän eller köpmän. Det ger en bild som rimmar ganska illa med den gängse förståelsen av 1700-talets prostitution; dels för att flera av kvinnorna härleds till samhällsklasser som inte brukar förknippas med den säljande parten i prostitution, dels för att kvinnorna var gifta. I Amsterdam levde i stort sett alla kvinnor som arresterades för prostitution som ensamstående. Färre än tre procent uppgavs ha varit gifta.²⁰⁷

Sannolikt var »fruarna» som förekommer på listor över »horor i Stockholm» i stor utsträckning änkor. Även en kvinna i högre ställning kunde komma på obestånd. För många andra på listan var bakgrunden en hotande nöd, med ensamt ansvar för barn och hushåll. Änkors beråd är ett återkommande tema under seklet. Dikten nedan om en fattig änka som får prissätta sin »ring» speglar en bister verklighet för många kvinnor.

Jag är en fattig änka
Man kan ju då väl tänka
At Styfvern nådig är
Men om jag den skall vinna
Kan jag ej annat finna
Än Ringen måste här

Det käraste man vågar
När ett och annat plågar
Jag äger ingenting
Mer än ett enda stycke
Som jag har aktadt mycke
En liten artig ring

Min ring jag nådigt lämnat
Dock skier hvad jag ej ämnat
Jag måste väl deran
Mitt guld jag låter fara
At så begärlig vara
Nog pengar skafa kan

På spel jag min Ring sätter
Som liten är och nätter
Och Emaillerad till
Sex mark skall satsen blifva
Och det skall hvar en gifva
Som Ringen hafva vill

Fast än min ring syns liten
Är han dock ej försliten
Men riktigt satsen vänd
Kanske at sämre ringar
För en Ducat man tvingar
Jag talar utan flärd

Hvad jag vill säga mena
Kom gynnare probra
Om Ringen pasar dig
Jag det tillåter gärna
Tro intet jag lär ärna
At dermed fästa mig.

Skulle Ringen trånger vara
Så har det ingen fara
Man vet väl guldets art
Det tål at man det tvingar
De små til större Ringar
Kan göras kanskje snart.²⁰⁸

Några namn på listan över »Horor i Stockholm i slutet på 1760-talet» sticker dock ut särskilt mycket. Under rubriken »mademoiseller af bättre sorten» står fyra »fröknar» upptagna. Titeln fröken var reserverad för adliga ogifta flickor och kvinnor, och namnen har en aristokratisk klang: Leyonshiöldt, Liljeschielk, Magdebourg. De återfinns dock inte i adelskalendern. Det skulle kunna tala för att kvinnorna i fråga tog sig namn med adlig prägel. Ett redan bekant exempel på sådant förfarande är ju Lovisa von Plat, vars namn egentligen var Helena Fahlberg. I adelskalendern finner man däremot både Åkerhielm, Piper och Roos. Vilka de var, huruvida de var av adlig börd eller inte och vad som låg bakom deras historier, är oklart.

Mademoiselle Richardsson står på listan från 1760-talet. Hon är sannolikt densamma som figurerar i den skämtsamma suppliken om lösa kvinnors klänningssläp från 1765 och som där antas stå i intim förbindelse med bondeståndets talman. Troligen är Eleonora Christina Richardsson den som åsyftas. Hon var född runt 1743 och fadern var assessor, vilket betyder att hon kom från en familj ganska högt upp på samhällsstegen.

Fröken nr fyra på listan, Åkerhielm né de Piper, har namn från två verkliga och mäktiga adelsfamiljer i Stockholm. Över hennes efternamn står siffror som kan tolkas som att namnet har blivit felskrivet, så att det i stället ska anges i ordningen Piper né de Åkerhielm. Det skulle betyda att hon var född Piper och gift Åkerhielm. Jag har inte lyckats finna denna adelsfröken i någon mantals- eller taxeringslängd. Hon skulle naturligtvis kunna vara en helt och hållet fingerad person eller ett alter ego med föga förankring i social verklighet. Å andra sidan kan flera av övriga kvinnor på den långa listan spåras och är kända från andra källor. Fröken Piper né de Åkerhielm förekommer även hon i andra dokument än listan.

I en lång vers besinnar den efterlämnade maken Diedrich mamsell Ulla Pipers bortgång. Dikten är inte märkt med något årtal, men bör ha tillkommit före 1772, då arkivets texter härrör från frihetstiden. Ulla Piper har då dött och visan leker som många andra skälmstycken med sorgekvädets form.

Besinnadt vid

Mamsell Ulla Pipers

Sista bädd

Af

En slumrande och i sorgen efterlemnad

Enkling

I: DIEDRICH

Jag med en sömnig syn, helt skumögd och försagd

Ser döden mig all ro vid Ullas bädd beröfvat

Och! At jag här skall se, på hårda bottnen lagd, En kropp
hvars skicklighet snart halfva verlden pröfvat.
Det rör mig, kära stoft, at vara Dig så när,
At se dig ligga kull; men icke kunna röras
Och at et ljufligt ord ej af Din mun kan höras
Som vittnar at i dig jag varit lyckligt kär.

Så får ej eller Du, min Ulla, evigt här,
Din spruckna hydda kring för skjäligen ränta draga?
Kan döden äfven bli i Ulla Piper kär?
Skall han dess nötta kropp ut Diedrichs armar taga
Och oförsämda Död! Så länge jag en plåt
I mina gömmor haft, och hon har orkat drillan
Så har du icke bordt dess kära lif förspilla,
Du vet at jag var kär, du vet at hon var kåt
Men se! Det är för sent! Hon ligger redan stel,
Och fåfängt jag med dig om detta ludret tvistar
Hon har i sin métier nog trälät för sin del.
Det vet den Diedrich bäst som nu dess runa ristar.
Hon nu för höns-dån fri, och för Fiscaler trygg
Den hyddan hvila får som fått så många stötar
Det är och tröst för mig som här går qvar och nötar
At hon, som hon var van, får ligga jämt på rygg.²⁰⁹

Att dikten finns talar för att Ulla Piper Åkerhielm faktiskt levt och därtill var en relativt välbekant person i sin samtids Stockholm. Ett sammanträffande är det faktum att Lovisa von Plat i rättegången mot henne själv och Lena Cajsa Bohman 1747 vid ett tillfälle, den 6 juli, företräds av en vice häradshövding vid namn Åkerhielm. Möjligheten finns naturligtvis att Åkerhielm, precis som Kurck, fungerade som beskyddare åt en eller flera kvinnor i handeln, och att också fröken Piper stod under hans beskydd – men det förblir endast spekulationer. Någon Åkerhielm med förnamnet Diedrich har jag heller inte lyckats finna i mantalslängderna för Stockholms stad.

En adelsfröken – om det nu verkligen var vad Ulla Piper Åkerhielm klassificerades som – är i alla händelser tämligen oväntad på en lista över Stockholms publika damer under 1700-talet. Om hon var en verklig person måste det sociala risktagandet ha varit ofantligt.

Ställer man listorna mot varandra upptäcker man också snart en viss kontinuitet. Ett antal namn förekommer både i slutet av 1760-talet och år 1786 – alltså med omkring 20 års skillnad. Några av namnen är relativt vanliga, och det rör sig troligen om olika kvinnor. I andra fall kan man misstänka att det faktiskt är samma person. Namnet Plat syftar i alla händelser på samma individ som vi redan bekantat oss med. På 1760-talets lista står »Fru Kesmer ne de Platen» först i ordningen under rubriken »koplare och koperskor».

Andra namn som förekommer på båda listorna är Bebelia och Webelia (på listan från 1760-talet Wibelia). Det är ovanliga namn i Sverige vars ursprung jag inte lyckats utröna. Det skulle kunna röra sig om felstavning, men det faktum att de förekommer på två listor med 20 års tidsskillnad talar ändå för att det verkligen var namn som användes av kvinnor kända för att ta betalt för sexuella tjänster.

»Fru Olin» dyker också upp på båda listorna. På listan från 1760-talet står det endast »fru Olin». År 1786 uppges hon bo på »lila köp. torg, två trappor upp». De enda vid namnet Olin som vid den tiden bodde i Staden var Gabriel Olin med hustru Elisabeth Olin och deras barn. De finns åtminstone med i mantalslängderna för både år 1780 och 1790, med adress i kvarteret Andromeda 143 på nuvarande Baggensgatan 14. Det är alldeles i närheten av Lilla köpmantorget.²¹⁰ Det var uppenbarligen Elisabeth Olin förtecknaren syftade på – eller möjligen hennes dotter Betty. Uppgiften är något förvånande – även om skådespelerskor under seklet ansågs mer eller mindre offentliga.²¹¹ Olin var en av Sveriges första professionella sångerskor, en verklig operaprimadonna, verksam både på Stora Bollhuset och på Kungliga teatern med högre lön än någon annan artist i Sverige, och så småningom den första kvinnliga ledamoten av Kungliga Musikaliska Akademien. År 1760 gifte hon sig med asses-

sorn och kungliga sekreteraren Gabriel Olin, och blev därigenom inbegripen i Stockholms övre skikt. Kring paret skvallrades det en del; Gabriel Olin var en gammal gnet som knappast ansågs förtjäna sin unga vackra hustru och det ryktades att operadivian »försåg honom med horn» – det vill säga höll sig med älskare. Hon ska till exempel ha haft ett förhållande med den åtta år yngre Carl Stenborg, som också han var sångare vid Operan och kom från enkla förhållanden. Fördelar hade han emellertid genom sin fadder, riksrådet Adam Horn. Stenborgs mor var hushållerska hos Horn, och det skvallrades naturligtvis om att de båda hade en relation. År 1782 förlovade sig Carl Stenborg, men inte med sin redan gifta älskarinna Elisabeth, utan med hennes dotter, Betty Olin, född 1761. Det ledde till en brytning mellan Elisabeth Olin och dottern. Runt fru Olin fanns således en hel del turer som var tacksamma att skvallra om. Även om teaterns kvinnor under 1700-talet allmänt sågs som mer eller mindre »publika» kan man fråga sig om denna prominenta och självförsörjande kvinna skulle ta emot män i sitt eget hem mot betalning. År 1786, då listan ska ha tillkommit, var Elisabeth Olin 46 år gammal och hennes dotter Betty 25 år.²¹²

Tyska hönan och Finska frun är öknamn som återfinns på båda listorna. Enligt listan från 1786 var Tyska hönan densamma som mademoiselle Dahlstät, och Finska frun var kopplerska i Yxsmedsgränd. Jag har inte kunnat avgöra huruvida det rör sig om samma individer.

Schubart den äldre, Schubart den andra och Schubart den yngre har numren 70, 71 och 72 på listan från 1760-talet. 20 år senare förekommer en A G Schubart fortfarande på listan, nu uppsatt på Regeringsgatan, fyra trappor upp. Hon har fått öknamnet Bredlänga.

Det faktum att ett fåtal namn uppträder på bägge listorna antyder att kvinnor kunde förbli kända som kopplerskor eller själva aktiva inom handeln med sex i över 20 år. I några fall tycks försörjningen också ha »gått i arv» mellan generationer. Fem namn på listan från 1760-talet återkommer flera gånger med tilläggen »den äldre»

respektive »den yngre»: Roos, Hylfre, Bergqvist, Spatz och Schötz. Det kan naturligtvis röra sig om systrar. Systrarna Spatz är till exempel omnämnda i andra källor. I fallet med Schubart vet vi dock att både mor och dotter räknades som »horor i Stockholm». Sådana rykten gick ju även om Lena Cajsa Bohman och hennes mor Maria. Sanningshalten i sådana rykten kan vi inte på några sätt verifiera – men det visar i alla händelser att familjestödd handel med döttrar var en levande föreställning i staden.

I polisprotokollen från Amsterdams bordellkvarter under tidigmodern tid förekommer fall då mödrar prostituerade sina döttrar i hamnens horhus.²¹³ Också i Paris förekom handel med barn och unga flickor – men även vuxna döttrar – där föräldrarna var främjare och profitörer. Nina Kushner skriver i *Erotic exchanges* om hur polismyndigheten ofta såg mellan fingrarna när det var föräldrar från påvra förhållanden som slog mynt av sina flickebarn. Det faktum att det fanns en föreställning om att polisen inte beivrade fall där släktingar utnyttjade barnen i prostitution bidrog till att skapa företeelsen, menar Kushner. Polisinspektörerna hade en tendens att betrakta flickors kroppar som en angelägenhet för familjerna.²¹⁴ Flickor såldes som oskulder och målsättningen var ofta att göra dem till hålldamer till någon förmögen man. Särskilt inom familjer med anknytning till teatern förekom att mödrar och döttrar levde tillsammans och döttrarna skolades in i en teatervärld som också innebar exponering på en marknad där män var köpare och kvinnliga artister hade ett pris. Prostitution, skriver Kushner, var en del av kulturen kring teatern och en normaliserad del av familjernas fostran av sina barn.²¹⁵ Fanns någon motsvarighet i Sverige?

Ett av namnen på den svenska listan från 1786 utgör exempel såväl på den familjestödda handeln som på sambanden mellan teater och prostitution, sexhandeln som en karriär, kvinnornas agens och handlingsutrymme och horstigmats olika gestaltningar: Gustava Charlotta Slotsberg.

»Drottning af horornas hop»
– *Gustava Charlotta Slottsberg*

I juni månad år 1800 hålls en begravning i S:t Jakobs kyrka i Stockholm. Graven är smyckad med en mängd vita vaxljus i silverstakar, kandelabrar och kristallgirandoller. Polisen får tysta den stora folksamling som bevistar jordfästningen. Både bättre folk och pöbel trängs i kyrkan, väller ut på planen utanför. Klockorna klämtar för Gustava Charlotta Slottsberg. Hon var en välbekant figur i det sena 1700-talets Stockholm, en av de mest beryktade skönheter och kurtisanerna i staden. Hon har fått vänta länge på att komma i jorden. Mer än 14 dagar. Först fanns misstankar om att hennes hädanfärd hade påskyndats med gift. Maken, den avskedade kaptenen vid arméns flotta Ludvig Granholm, var misstänkt. Liket öppnades men inga giftspår hittades. I stället konstaterades det att det var en »fausse couche» som vållat kvinnans hastiga död, det vill säga ett missfall. 39 år gammal hade Gustava Charlotta Slottsberg dött i barnsäng. Inte heller barnet levde. Det var en son.²¹⁶

*Siluet av Gustava
Charlotta Slottsberg*

Utöver den oreda i processen som mordmisstanken orsakade hade prästerskapet krånglat kring jordfästningen. Under sina 40 år hade mamsell Slottsberg nämligen aldrig nyttjat salighetsmedlen; hon hade inte tagit nattvarden. Hemmet låg vid Regeringsgatan. Makarna Granholm delade bostaden med Charlottas mor, som nu var änka efter den fattiga perukmakare som var Charlottas far. Hushållet höll sig med kusk, betjänt, kökspiga och huspiga. Hyresgäster i huset var en åldrad bildhuggare och hans son med hustru, barn och tjänstefolk. Väningen var spatiös och rymde många ståtliga rum, möblerade med sidenmöbler, glasljuskronor, marmorkolonner, stora förgyllda speglar, möblemang i vitt och guld och mahogny, målningar, antikviteter och luxuösa prydnadsföremål i mängder. Makarna Granholm hade också två svarta vagnshästar med tillhörande sadlar, seldon och slädar med björnhudar och vagnstücken, vagnar och en kalesch, två jakthundar och

några hönor. Charlottas nipperskrin var överfullt av briljanter, pärlor, juveler och guld i form av medaljonger, halsband, ringar och örhängen. I våningen fanns också en bred och omfattande boksamling – reseberättelser och historia samsades med franska klassiker och lättare skönlitteratur, böcker om Napoleon Bonaparte jämte en mängd svenska politiska pamfletter och broschyrer. Här fanns den franska pornografiska historien om Ludvig XV:s älskarinna: *Anecdotes sur la Comtesse du Barry*.

Dödsboet hade också en rad gäldenärer. Inte mindre än 10 000 rdr riksgälds har dödsboet att inkräva från enskilda personer. På listan återfanns en rad mer eller mindre högt uppsatta män som tagit lån av Charlotta Slottsberg. Hovstallmästaren, sedermera Överhovstallmästaren, friherre Claes Rålamb hade en skuld på 5 500 riksdaler. Kammarherren greve Gustaf von Düben, fänriken friherre Johan Gustaf Cronjelm, ryttmästaren Adam Johan Lagerberg och flera med dem var skyldiga Slottsberg pengar. Sammantaget uppgick fordringarna på enskilda herrar i hög samhällsställning till över 10 000 riksdaler riksgälds. Det tycks nästan som om den fattiga perukmakardottern på äldre dagar drev utlåningsverksamhet som en födkrok.

Gustava Charlotta Slottsbergs kvarlåtenskap beräknades till ett värde av mellan 80 000 och 85 000 riksdaler. Maken Ludvig Granholm påräknade sig ett stort arv. Som det hette i en skändlig visa om Slottsberg, där hon kallades »drottning av horornas hop»:

[...]

Glad at se fallet försänkt uti mull

Skall han i fredlighet knipa dess guld

[...] ²¹⁷

Lejonparten av förmögenheten, liksom huset och det mesta av hennes ägodelar, tillföll emellertid enligt ett dokument den hemlighetsfulla signaturen Casib. Vid förrättningen tillkännagavs att 28 000 riksdaler, fastigheten såväl som alla nipper, allt silver och friherre Rålambs skuldsedel skulle tillfalla ingen mindre än hans kungliga höghet hertig

Karl av Södermanland. Det var han som låg bakom signaturen Casib. Till maken och modern lämnas inte mycket kvar.

Vem var då denna kvinna med elegant bostad och tjänstefolk, dyrbara smycken och en bokhylla som vittnade om bildning och politiskt intresse, med vittförgrenade kontakter bland stadens höga herrar, en kunglig arvtagare och en tämligen omfattande utlåningsverksamhet?

Fru Slottsberg var född 1761 i Stockholm, närmare bestämt i hörnhuset vid Swartmangatan och Tyska brinken. Charlottas far hette egentligen Slotberg. Bokstaven s lade dottern till senare. Han var en av otaliga perukmakare i staden. I mantalslängderna uppges han vara »mycket fattig». Modern hette Lovisa Charlotta Schubart. Hon tillhörde en teatergrupp, liksom hennes systrar. Charlotta var paret Slotbergs enda barn. År 1770 bodde familjen på Västerlånggatan, i hörnet av Kåkbrinken. Steget från det lilla hörnhuset till den tjusiga våningen på Regeringsgatan är inte fysiskt särskilt långt. Socialt var klivet gigantiskt.

I hushållet bodde under Charlottas ungdom också svägerskorna Anna Margareta samt Sabina Juliana Schubart, båda enligt mantalslängden från 1770 dansöser, 30 respektive 22 år gamla. Kanske var det de som lärde Charlotta Gustava att dansa. Möjligen introducerades den unga flickan också till en annan försörjningsform av modern och mostrarna. I den redan nämnda listan över »Horor i Stockholm i slutet på 1760-talet» förekommer tre Schubart: den äldre, den andra och den yngre. Det skulle kunna vara modern och hennes båda systrar. I listan från 1786 förekommer en A G Schubart på Regeringsgatan, fyra trappor upp. Hon har fått öknamnet Bredlånga. Det rör sig troligen om svägerskan Anna Margareta (Anna Greta) Schubart.

Teatern och dansen har Charlotta säkerligen kommit i beröring med också på andra sätt. 1700-talet var lockarnas, pudrets och de friserade perukernas tidevarv. När Gustav III 1772 kom till makten blommade teatern mer än någonsin. Teaterfolk svärmade i Staden mellan broarna. I kvarteren kring hushållet Slotberg bodde teaterfolk – dansare, sångare, aktriser, primadonnor, komediskräddare och

kläderskor. Det hela var en brokig skara från skilda håll i Europa med anknytning till teatern. Fadern friserade det franska teatersällskapet.

År 1773 gjorde Charlotta själv sitt inträde vid teatern, som sekunddansös i den av Gustav III skapade Nationalteatern. Hon var då endast tolv år gammal. Redan efter ett år började hon figurera i skvallerkrönikor och brev. Den 23 december 1773 skrev den för både samtid och eftervärld kända publicisten och skvallercentralen Carl Christoffer Gjörwell till sin vän Patrik Alströmer om uppsättningen där mamsell Olin spelade Kärleken och mamsell Slottsberg Hymen. Båda var förtjusande.

Mamsell Elisabeth Olin skulle komma att bli den gustavianska teatervärldens mest lysande primadonna. Hon bodde under uppväxten i närheten av mamsell Slottsberg med familj – på Baggensgatan, där för övrigt Ahlströms ökända jungfrubur låg – och var i samma ålder som Charlotta. Kanske hade de lekt som barn. Mamsell Slottsberg skulle också hon komma att bli en uppburen stjärna vid teatern – men hennes framgångar och ryktbarhet hade främst en annan grund än dansens och musikens. Hon förkroppsligade tidens sammanblandning av skådespel, åtråvärd kvinnlighet och synd. Det var hon knappast ensam om. Tvärtom fanns ett tydligt samband mellan den publika roll som teaterns kvinnor uppbär och det faktum att de också allmänt betraktades som publika. Redan 1774, när Charlotta var 14 år gammal, skvallrade nämnda Gjörwell om hennes förbindelse med den österrikiske ministern baron von Wiedman.

Den lilla sötungen mamsell Slottsberg börjar bli ryktbar, och gissa för hvem? Kejs. Ministern, den gamle otäcke baron Widman. Jag blir också endera dagen gammal, men förargar mig icke dess mindre, och tål intet att gubbar affekterar unga gossars skick.²¹⁸

År 1776 eller tidigt året därpå hade ett annat högdjur fått upp ögonen för flickan. Hertig Karl, kung Gustav III:s bror, var omtalad för sina kvinnoaffärer. Axel von Fersens karakterisering av honom under en vistelse i Rom går igen i flera samtida vittnesbörd: hertig Karl »löpte efter alla kjortlar, rökte tobak och höll vid sitt hof tal, som smakade af

Gustava Charlotta Slottsberg, enligt Riksarkivet avbildad av L. Granholm – som var hennes make – år 1800. Charlotta avled samma år och låg då i bitter skilsmässa från sin man.

vaktrummet». Hans stormiga och flera gånger avbrutna förbindelse med den unga dansösen Charlotta Slottsberg kom att bli föremål för skvaller och prat i hela Stockholm. Fragment av det finns bevarat för eftervärlden genom dagböcker och brev från tiden: i Ehrensvärds, von Fersens och hertiginnan Hedvig Elisabeth Charlottas dagböcker, i Ristells skvallerkrönika och inte minst i Gjörwells otaliga brev till vänner, där anspelningar på otillbörliga förhållanden och turerna kring dessa ideligen förekommer. År 1778 visste han att berätta i ett brev till Alströmer att mamsell Slottsberg hade fått en silverservis, förmodligen från hertigen. Lite senare samma år rapporterade han om en välbesökt maskeradbal på Bollhuset på fettisdagen, där mamsell Slottsberg spatserade i »brillianta» kläder med en viss herre under armen. I ett brev till A Norberg skrev han om hur »den söta otäckans» porträtt målat av Gustaf Lundberg på hertig Karls uppdrag väckte uppseende och blev omtalat i hela Stockholm.

År 1779 ansåg Gjörwell att Charlotta Slottsbergs lastfyllda leverne redan hade börjat sätta sina spår. Hon var då 23 år gammal och visade sig i en loge på Bollhuset tillsammans med några kavaljerer:

Hon förefaller nu starkt och osminkad visa sig höstens och förebråelsens drag redan på det eljest så vackra ansiktet. Nu redan kärring. Den leda lasten. Hur våldsamt förvandla den inte [...] Det är som att skåda en af Hogarths tavlor.

Enligt mantalslängden för år 1780 bodde mamsell Gustava Charlotta Slottsberg i hus nr 10 i kvarteret Neptunus, på Slottskyrkobrinken – alltså alldeles nära Slottet. I längden har hon förlänats titeln »öfverfatabursfru», och det står också noterat att hon är »vid hertig Karls stat». Då var hon också tillbaka vid teatern, efter ett avbrott. En kryptisk notering i Gjörwells brev till vännen Alströmer berättar om detta:

[...] theatern återvunnit i sitt sköte det borttappade fåret mamsell Slottsberg; hon dansar åter, sedan den otäcke beridaren Heitmuller till slut med hugg och slag hafva afhändt hennes mineraliska nipper, dem hon i högan loft skall hafva förvärfvat.²¹⁹

Slottsberg hade ingått en kärleksförbindelse med Heitmuller, som tillhörde hertigens stallstat. Denne förlorade sin tjänst och fick senare sitta flera månader för skuld på högvakten. Enligt Gjörwell besökte dock mamsell Slottsberg honom dagligen och bjöd honom att äta från den av hertigen skänkta silverservisen.

Redan året därpå hade emellertid förhållandet till hertig Karl återupptagits. I ett brev till greve Gyldenstolpe skrev Elis Schröderheim 1782 om en händelse som tilldragit sig i handelsfamiljen Grills grannhus, där Charlotta Slottsberg vid tiden huserade. Fru Grill hade själv en kväll varit uppe i en kallkammare i huset med sin jungfru. Frapperad av det starka skenet från Slottsbergs fönster luta-

de hon sig mot sina egna – och fann både hertig Karl och mamsell Slottsberg spatsera spritt språngande nakna i rummen.

Hertig Karl sades vara ständigt på fyllan av likörer och elakt champagnevin som han köpte buteljvis på Börskällaren. Adolf Fredrik Ristell, bibliotekarie på Drottningholm och direktör för Svenska dramatiska teatern under senare delen av 1700-talet, var väl insatt i intrigena kring hovet. År 1790 gav han ut en publikation med karaktärer och anekdoter från det svenska hovet på franska och engelska. Han meddelar där att man för att göra detta förhållande mera anständigt i allmänhetens ögon beslöt att sammangifta mamsellen med en adelsman. Syftet var inte i första hand att dölja arrangemanget, utan att ge Charlotta Slottsberg högre rang. Förhållandet antogs således verka mindre anstötligt för folk i gemen om parterna inte stod alltför långt ifrån varandra på den sociala samhällsstegen.

Då hertigen misstänkte att förbindelsen med Heitmuller inte var helt avslutad, bröt han upp igen och fladdrade själv från blomma till blomma, förlustade sig förutom med Slottsberg också med andra av teaterns vidlyftiga skönheter. Mamsell Beata Charlotta Eckerman ställde sig till hans förfogande.²²⁰ Hon kom, till skillnad från många andra mätresser, från en bildad familj och miljö. Fadern var husarofficer och hennes mor var dotter till en häradshövding från Östergötland och hade under en tid också varit kammarfru hos Lovisa Ulrika. Beata Charlottas uppväxtförhållanden var dock omvittnat stormiga och präglade av ekonomiska trångmål, och föräldrarna skilde sig. Både hon och hennes syster lämnade hemmet som mycket unga. Som för så många andra var teatern inträdesbiljetten till livet som mätress för mamsell Eckerman. Hon ska ha saknat både sångröst och fallenhet för dans, men däremot haft talang för skådespeleri. Eckermans liv är en sällsam historia. Sedan förhållandet med hertig Karl tagit slut hamnade hon i konflikt med kung Gustav III, som ska ha gett order om att avvisa henne från Operan, förvisa henne från Drottningholm och spärra in henne på spinnhuset på livstid. Hela historien resulterade i stället i landsflykt i Paris, där hon verkade

under det tagna namnet madame Ahlgren. År 1786 återvände hon till Stockholm, där hon kontrakterades som politisk spion, innan hon 31 år ung avled under oklara omständigheter.

Parallellt med mamsell Eckerman roade sig hertig Karl även, efter mycket trugande och övertalning, med mademoiselle Baron, skådespelerska vid den franska teatertruppen. I von Fersens memoarer beskrivs hur hertig Karl gjorde mademoiselle Baron flera anbud. Hon ställde sig avvaktande; det var känt att hertigen hade hållit både mamsell Slottsberg och mamsell Eckerman vid teatern som mätresser, utan att betala »de lifstidspensioner, hvarpå han likväl lämnat dem pensionsbrev, expedierade och undertecknade i laga form». Mademoisellens betänkligheter övervanns till sist med 60 000 daler i förskott och en förbindelse att underhålla hennes hushåll. Baron dog emellertid plötsligt. Bara efter några månader bröts deras förbindelse av hennes oväntade död. Hon ska ha halkat och fallit på gatan och slagit sig så olyckligt att hon avled.

Medan hertig Karl var upptagen med att skaffa andra älskarinnor tycktes Charlotta å sin sida ha träffat ett antal andra män. Enligt nämnda Ristell ska Charlotta också under denna tid ha fått ett barn med greve Posse.²²¹ Förbindelsen med hertig Karl återupptogs, trots att Charlotta hyste betänkligheter; två gånger hade han övergett henne, ruinerad och skuldsatt. Mamsell Slottsberg hade då flyttat från Storkyrkobrinken till huset i hörnet av Stadssmedjegatan (nuvarande Västerlånggatan) och Salvii gränd. År 1786 eller 1787 befordrades hon till premiärdansös vid teatern, med försäkras om en livstidspension om 12 000 daler om året från kungen. I gengäld begärde Gustav III information från Charlotta om hertig Karls politiska förhållanden.²²² Även Slottsberg anlätades således som spion. Mätressernas tillträde till maktens innersta cirklar gjorde dem till potentiella agenter för politiskt rävspel. I de mest intima situationer med kvinnor som inte förväntades ha vare sig intresse för eller kunnande om politik kunde betydelsefulla herrar sänka garden och avslöja hemligheter – eller låta sig påverkas.

Vissa dokument tyder också på att Charlotta Slottsberg faktiskt blandade sig i politiken. I ett brev från prinsessan Sofia Albertina till friherrinnan Ehrencrona från 13 april 1790, som förts in i hertiginnan Charlottes dagbok, anklagas mamsell Slottsberg för ett osunt inflytande över hertigen. Självaste kungen låg bakom det »hemliga spelet».

Du måste medgifva, att detta är en förödmjukelse, som han, ifall han hade någon själfkänsla, ej skulle utsätta sig för; men han är verkligen så förblindad och förhäxad af den där otäcka Slottsberg, som får honom att göra alla dessa dumheter och behärskar honom; själf är hon köpt af kungen, som gifver henne en pension och låter tillhviska henne allt, som han vill att hertigen skall göra. Detta är det hemliga spelet, och vid närmare undersökning skall du finna, att detta är det troligaste.²²³

I alla händelser kretsade flera män av hög samhällsställning kring Charlotta Slottsberg. En annan intressant källa vittnar en del om det spel som Charlotta Slottsberg var inblandad i och det hemlighetsmakeri som utmärkte hennes relationer. Det rör sig om ett brev skrivet av Charlotta till riksrådet Fredrik Sparre den 27 december 1790. Brevet ingår i de Sparreska samlingarna på Åkerö. Riksrådet har uppenbarligen stulit ett hemligt brev från Charlotta.

Nådige herre.

Då jag fördristar mig att tillskriva Eders Excellens med mina rader så får jag tillika ödmjukast bedja det E. Exl. ej tager illa opp att jag gör en påminnelse om det anselegna brefvet som E. Exlns tog ur potporikrukan i min sängkammare och som jag ej med godvilligt samtycke tillått Ers Exlens att ta me sig det är nu andra gånnen som jag skrivit till E. Exlens derom utan att få igen det och jag väntade af en sådan förnem herre att han ej skulle bära sig så åt.

Jag måste ha det innan afton ty den högt förneme herrn som då kommer till mig och som glömt brevet hos mig lär väl ej veta att det varit ur mina rum, men jag tar mig den dristighet att säga, att om det ej är tillbaka innan dess så talar jag om att Ers Exl. för någon del och utom den ånnest som jag nu har haft för E. Exl. skull så ska ändå allt bli glömt sedan jag fått igen brevet och E. Exl. får räkna på lika mycken favör som förut. Klockan nio i afton måste brevet vara hos mig

Ers Exlens

Ödmjukaste tjenarinna

Ch. Slottsberg.²²⁴

Den högt förnämde herre som Charlotta hänvisade till var troligen hertig Karl. Eller möjligen kungen själv, Gustav III. Vad som stod skrivet i det hemliga brevet till Charlotta Slottsberg kan vi inte veta, men innehållet var uppenbarligen av känslig natur och tillräckligt spännande för att riksrådet skulle finna intresse av att stjäla det av henne. Kanske kunde det användas i utpressningssyfte?

Hertig Karl tycks för övrigt inte ha varit särskilt angelägen om att hemlighålla relationen med Slottsberg. Inte heller sparade han på några utgifter vad gällde henne. Han köpte henne en fastighet på Regeringsgatan 18 och en liten lantegendom på Järva med mark, granne med stadssekreteraren Schröderheim. Efter Gustav III:s död blev hennes ställning som kurtisan än starkare. Hon förödmjukade hertiginnan genom att själv åka runt med familjen i hertigens vagn, och om somrarna fick hon bo i kanslihuset på Drottningholm.²²⁵

Vikten av att värdera sin dygd. Mätresser och kurtisaner

Att tjäna pengar på att ta emot män tycks ha erbjudit en liten möjlighet att åtminstone skenbart kringgå ståndssamhällets strikta devis »Bliv vid din läst». Kvinnor från mycket enkla förhållanden, som Charlotta Slottsberg, umgicks med adliga män och figurerade vid hovet, dansade på glimrande baler och drog blickar till sig med

lysande dräkter vid maskerader och middagar. Mätressväsendet var i praktiken institutionaliserat. Frankrike fungerade som för så mycket annat som ett föregångsland också i detta avseende.

Det franska kungahusets mätresser var beryktade och vida kända. Men också svenska kungahuset hade en lång historia av etablerade älskarinnor. Frilloskapet var en såväl svensk som allmän europeisk institution under vikingatid och medeltid, med öppet erkända förhållanden mellan högre ståndsmän och kvinnor utom äktenskapet. Även borgare och bönder kunde hålla sig med oäkta bihustrur. Magnus Erikssons landslag stadgade att barn till frillorna skulle underhållas av och ärva fadern. År 1734 försvann emellertid frillobarnens särställning i den svenska lagen och därmed blev också älskarinnornas, mätressernas och hålldamernas sociala och juridiska ställning osäkrare.²²⁶

Hedvig Ulrika Taube (1714–44) brukar räknas som den svenska historiens enda officiella mätress.²²⁷ Hon var en svensk grevinna och från 17 års ålder fram till sin död i barnsäng 1744 kung Fredrik I:s älskarinna. Själv var hon ytterst motvillig till hela arrangemanget och gav vika först efter enträgen uppvaktning från kungen, faderns bearbetning och fastern Beata Taubes övertalning. Man tryckte på hennes plikt mot familjen och framhöll också den i Frankrike vedertagna seden med kungliga mätresser som bereddes plats vid hovet. »Mitt öde är hårdare än jag kan bära. Jag tvingas exponera min heder för att sauvera en genom skulder ruinerad familj», ska Taube ha sagt då hon fördes till Slottet. Fadern belönades för sitt medgivande med titlarna riksråd och greve. Arrangemanget var hemligt, men känt i hela Stockholm. När skandalen efter ett andra barn var ett faktum utsattes Hedvig Taube för utfrysning och social bojkott. Hennes inflytande på kungen ska dock ha lett till ett flitigt uppvaktande av folk som ville påverka hans sinne i någon riktning.

Den framtvungade förbindelsen gav Hedvig Taube ett liv i lyx – briljanter, juveler, damast och siden. Hennes liv kantades av mäktiga mäns försök att utnyttja hennes relation till kungen, av hennes manliga släktingars makthungriga strävan att vinna titlar och ut-

märkelser, av drottningens vrede och svartsjuka, av folkets förakt och avsky, av prästerskapets fördömanden och försök att åstadkomma bot och bättring. Efter ännu en svår graviditet och förlossning blev hon vettskrämd för helvetet och skyllde kungen för sin risk att hamna där. Nio dagar efter förlossningen avled hon, 30 år gammal. Hon hade då hörts förbanna sin far och de andra män som förmådde henne att gå emot sin egen övertygelse och önskan.

Om Hedvig Ulrika Taube räknas som Sveriges enda officiella mätress har det funnits gott om inofficiella och mer eller mindre välbekanta älskarinnor inom svenska hovet – även efter lagändringen avseende frillobarn från 1734. Så var exempelvis Sophie Hagman samtida med Charlotta Slottsberg och presenterades 1780 vid hovet som prins Fredrik Adolfs mätress.²²⁸ Hon kom från enkla förhållanden i Eskilstuna som mycket ung till Stockholm, där hon tog tjänst som barnjungfru hos Louis Gallodier, balettmästaren vid Operan. Snart rörde hon sig i hovkretsar, som husjungfru åt hovdamen Virginia Charlotta Manderström och som kammarjungfru åt Hedvig Catharina Piper. Under en period var hon försörjd av en ung bryggare. Österrikes ambassadör Joseph Clemens von Kaunitz-Reitberg erbjöd både Hagman och bryggaren pengar för att få överta henne, men båda nekade.

År 1775 fick Sophie Hagman plats vid Kungliga Baletten vid Operan. Hon uppträdde bland annat som herdinna med Charlotta Slottsberg och hennes mor Lovisa Charlotta Schubart. Vid Operan upptäcktes hon av Gustav III:s bror Fredrik Adolf och installerades snart på Lilla Kina, inte långt från Kina slott. Så småningom flyttade hon in i ett par rum på Stockholms slott. Till skillnad från Charlotta Slottsberg tycks hon ha vunnit både hovets gunst och folkets beundran. Om Hagman sades att hon var modest och respektfull, hon visade inga laster som girighet, lättja eller högmod, och hon var alltid både artig och vacker.

Att »värdera sin dygd» får en mycket omedelbar betydelse, som i det institutionaliserade mätressväsendet blir särskilt synligt. Att ta betalt för sin gunst var föga hedervärt – men än värre var att göra sig skyldig till hor utan att kräva någon ersättning. Betalningen symboliserade

att kvinnan högst motvilligt gick med på att möta köparens begäran. Den kvinna som idkade otukt av egen lust var den »egentliga horan». Betalningen, antingen den kom i form av ett månatligt underhåll, dyrbara smycken, en påkostad våning och pension eller begränsade sig till ett par glasörhängen eller ett glas sött vin, fungerade som en markör för den kvinnliga dygd som gick förlorad i otukten. Ersättningen var i den meningen ett sätt att »ofarliggöra» kvinnan. Även om mätressväsendet stod utanför de legala formerna av partiarkal makt, där fadern, maken eller en arbetsgivare ansvarade för kvinnan, var mätresserna i hög utsträckning accepterade av såväl myndigheter som samhällets toppar så länge de stod under beskydd av en man – eller flera män.

I tillämpandet av tidens stränga lagar fanns en klassaspekt av vem som dömdes som hora. Mycket tyder på att domar påverkades av kvinnans sociala tillhörighet, men också – och kanske framför allt – av den samhälleliga ställningen hos hennes manliga beskyddare. Det faktum att både Lena Cajsa Bohman och Lovisa von Plat klarade sig undan hårdare domar tyder på det. De upphöjda mätresserna med förbindelser till hovet och andra högt uppsatta män tycks också ha haft fri lejd, trots att deras vandel var vida känd.

Samtidigt bidrog det faktum att dessa kvinnor undandrog sig polisens uppsikt till att de också kunde betraktas som särskilt hotfulla. Mätressernas relativa frihet från kontroll och styrning och »förebråelser af de män, hvilka de kunna bedraga», var farlig, menade Wistrand i sin teckning av bordellväsendets historia omkring ett halvt sekel senare. Det relativa oberoende de levde med gjorde dem till större hot mot både samhälle och individ. Hälsoriskerna vid besök hos »galanta damer» var större än vid besök i »ordentliga bordeller», hävdade Wistrand. Hans kartläggning och bedömningar förebådade så en ny tid, då prostitutionen skulle komma att reglementeras i många svenska och europeiska städer, och de prostituerade definieras som en särskild sort. Dessutom bidrog mätresserna till att sprida sedefördärvet ovanifrån, menade Wistrand. De var gränslöst fåfänga och giriga. Mamsellerna Löw, Slottsberg, Hagman och andra levde nära nog som det kungliga

husets fränder och lämnade farliga exempel för andra »lättsinniga och behagsjuka fruntimmer».²²⁹

Och visst kan man föreställa sig att de beryktade, välkända och i offentligheten synliga mätresserna kunde väcka drömmar om ett annat liv: skymten av en vacker kvinna i lysande dräkt som passerade i kunglig vagn, ryktbarheten, odödliggörandet genom avbildande i olja. Askungesagan har en djup förankring i folkkulturen, känd från tiden före Kristus och spridd över stora delar av världen; flickan som efter tunga vedermödor och oförrätter vinner prinsen och kungariket är en grundläggande fantasi om hur fundamentala missförhållanden rättas till. Det är också berättelsen om hur flickan lyfts från en helt igenom feminin värld präglad av tungt hushållsarbete, köksregioner och rent bokstavlig instängdhet, liksom av avund, småaktighet, missunnsamhet och maktkamp. I sagan belönas hennes skönhet, dygd och fördragsamhet till sist med både prinsens kärlek och folkets beundran. Hon blir också en offentlig person, känd, synlig, beundrad. I sagan är det förtrollningen av hennes fysiska uppenbarelse som ändrar förutsättningarna för hennes liv, från smuts och armod vid spisen till folkets beundran, prinsen och hela kungariket. Vägen till hennes sociala framgång går via den lysande dräkten. Plötsligt blir hon sedd, beundrad, älskad och förflyttad till slottets salar.²³⁰

Verklighetens kungliga mätresser kunde sannolikt ha en stor dragningskraft på andra unga kvinnor. Här fanns synbarligen ett »maskhål» i ståndssamhället, en möjlighet till samhälleligt avancemang som annars var fullständigt stängd, liksom en möjlighet att bli ryktbar, sedd, beundrad och omtalad. I ett samhälle där individualismen började gry kan man föreställa sig att det för många var ett lockande alternativ till ett undanskymt och obemärkt liv i armod. Kanske kunde man på balen upptäckas av en förmögen herre som ville klä en i siden och föda en med vin och bakelser, just så som Charlotta Slottsberg upptäcktes av hertig Karl.

De samtida omdömena om Slottsberg går isär och tycks motsägelsefulla. Å ena sidan sågs hon inte ha haft något sinne för ekonomi

och kunde inte värdera de gåvor som hennes tjänster inbringade. Å andra sidan lyckades hon samla på sig en anseelig summa pengar och en våning som kunde mäta sig med de övre klassernas bostäder. I flera källor omtalas hon som vulgär, grov, obildad, supig och i avsaknad av verklig finess. Hon sägs ha varit kraftigt sminkad och överdådigt klädd, och helt ogenerat visade hon sig i fönstren med ljus tända, naken spatserande omkring med hertig Karl. Å andra sidan visar den bevarade målningen av henne en kvinna som föredrog den mer ner-tonade, engelska stilen och en håruppsättning av det mer modesta slaget. Hennes efterlämnade boksamling vittnar om en kvinna med breda intressen, politiskt engagemang och boklig bildning.

Medan Sophie Hagman med tiden accepterades och upptogs av hovet, förblev Charlotta Slottsberg en icke önskvärd, misstrodd, förtalad och föraktad gestalt. Slottsberg vann aldrig något anseende vare sig hos hovet eller hos folket i staden.

I takt med att Slottsbergs inflytande med ålder och vissnande skönhet avtog kan man föreställa sig att hennes utanförskap blev allt mer påtagligt. Kanske var det för att komma ifrån sin stämpel som kurtisan och förbättra sin sociala ställning som hon 1799 gifte sig med kaptenen och den tidigare flottofficeren Adolf Ludvig Granholm, enligt landshövdingen J af Nordin »en passabelt vacker figur, men för övrigt dum som en ox». Nordin menar i sin hovkrönika att mamsell Slottsberg redan tidigare varit på väg in i äktenskap med den betydligt yngre kammarskrivaren Jerlin, endast 20 eller 21 år gammal.²³¹

Nordin är nedlåtande sarkastisk i sina anteckningar om arrangementet. Mamsell Slottsberg hade utfäst sig att »föda, kläda och uti hotell hysa» detta »kreatur», som i sin tur hade förbundit sig att lyda henne i allt. Det var förmodligen ett omdöme som speglade stockholmarnas allmänna åsikt. Det omvända i förhållandet provocerade. Kvinnan hade pengarna, makten, de inflytelserika kontakterna och initiativet. Något äktenskapsförord hade hon emellertid aldrig krävt. När hon omsider försökte finna nåd inför omgivningens ögon genom att gifta sig råkade hon riktigt illa ut.

Granholt söp och slogs. Efter sex månader tog Charlotta sitt nipperskrin och lite pengar och flydde till vänner. Hon anmälde sin våldsamme make till polisen och begärde skilsmässa. Myndigheterna gav sitt godkännande, men erkände samtidigt mannens giftorätt. Det innebar att han i egenskap av husbonde ägde full besittning av sin hustrus ägodelar. Charlotta Slottsberg tilldömdes 50 riksdaler i månaden i underhåll. Hon valde då att i stället återvända till maken. Vid tillfället var hon gravid. Maken hade flyttat tvärs över gatan och med sig hade han tagit allt av värde. Dessutom hade Charlotta Slottsbergs egen mamma, Schubart, flyttat in hos Granholt. Hon kallade honom sin söte son och tog parti för honom mot den egna dottern.²³²

Våren 1800 dog Charlotta Slottsberg av ett missfall i hemmet, 40 år gammal. I samband med hennes död och begravning spreds ett groteskt skaldestycke om henne. Dikten *Grafskrift öfver fru Grauhrens, tillförne Mamsell Slottsberg* är en lång och makaber sorgesång över »Slottsbergskan».

Grafskrift öfver fru Grauhrens, tillförne Mamsell Slottsberg

Senken ert hufvud åt arshålet ner
Och slaknen, i stående Kukar
Veten at slottsbergskan lefver ej mer
Och eder mera ej slukar.
Hon var en drottning för Horornas hop
Öfver all verlden for Knulla i rop
Man liket med Myrten skall Vira
Pryd er, o Kukar, med flor allihop
Hennes begrafning at fira.

Samlens i sverjande Knullare här
Hvem af er skall bära Prestafven
Kukarna mangrant skall gå i gevär,
Och fälla en droppe på grafven.
Sörjen dess fitta som botnlös var.

En sådan mer i verlden ej finnes qvar.
Hon ensam var större än fyra.
I nödens tima en tillflugt så rar,
Fast något dyr til at hyra.

Fyra de tappraste Kukar i stan
Skola Regalierna bära
Och utaf Kiärlekens ordens Capellan
Skall man den döda til ära
Hålla et prydligt och sanningsfullt tal
Hur hon i Kyrka, i säng och på bal
I guld och silfver brillerat:
och til belöning för suckar och qval,
sin älskling i mjugg nificherat.

Hästar och hundar och katter med fler
Skola vid likbåren knopa.
Hönor och tuppar och ankor med mer
Skola om kärleken ropa.
Satan med nöje skall gifva en sup
Åt Charon som viker et rum i sin slup.
De frugta den själen så grymma
Ty om hon hinde til afgrundens djup;
Feck han från helfvetet rymma.

Vid sorgliga ljud från tempel och torn
At prisa den dödas förmåga
Med flor och poinetter och dröppel och horn
Dess Make så prydligt skall tåga
Glad at se fallet försänkt uti mull
Skall han i fredlighet knipa dess guld
Och sidan sig redligt beflita
At slutligen gelda sin åldriga skuld
Och sedan på grafvene skita.

Kommen, o Knullare, kommen med mig
At följa så väldigt exempel,
Skönaste Drottning för horor, åt dig
Vi skita tillsammans et tempel.
Der skall du vila i frid och i ro,
Med tillsluten fitta, ditt utredna sto,
Försänkt i den helgade jorden,
Du i et aktningsvärdt minne skall bo
Bland våra horor i Norden.²³³

Inte heller kvinnor som Charlotta Gustava Slottsberg, som räknades som »mademoiseller af bättre sorten» och var älskarinnor åt högt uppsatta män, undkom en folklig dom. Både Ulla Piper och Charlotta Slottsberg drogs i smutsen med skändliga dikter efter sin död. Som i andra liknande poem är föraktet närmast kväljande; det framstår inte bara som löje, som uttryck för avsky eller hån. Det är uppenbart att den fattiga perukmakardottern som växt upp till en »grand cocotte», omsvärmad av maktens män och med inflytande över kungligheter, väckte hat.

»Askungesagor» förekom helt visst under 1700-talet – med den skillnaden från sagans värld att biljetten till förmögenhet och vackra kläder för kvinnorna i verkliga livet var otukt snarare än dygd. I verkligheten förblev de också stämplade som »horor» och stigmatiserade som sådana. Stigmat omfattade emellertid endast den ena parten. För de män som betalat för, tjatat eller tvingat sig till sex fanns inget motsvarande stigma.

Stockholm genom ögat på en penis

Sexhandelns köpande part har sällan befunnit sig i myndigheternas blickfång och tycks därtill ha varit en relativt ointressant kategori för samtiden att skvallra om. Det innebär ytterligare en svårighet att finna källor som berättar om vilka de var. Vi får förlita oss på skärvor och fragment; på namn som skymtar förbi i rättegångs-

protokoll, på rykten, skämthistorier, brev och dagböcker. I fallet med Lena Cajsa Bohman får vi namn på några av de höga herrar som frekventerade stadens kopplerskor: greve Liefven, löjtnant Anrepp, baron von Ungern, Schönström, Palmfelt och grevarna Kurck och Wachtmeister. Där finns också okända, namnlösa herrar i utländska kläder, liksom enklare bodbiträden, gardessoldater och handelsbetjänter. Rätten tycks emellertid helt ointresserad av dem alla. Inga följdfrågor ställs – faktiskt frågas inte alls efter männen. Ingen av sexköparna blir kallad till förhör, vi får aldrig höra deras vittnesmål eller försvar.

I Bellmansvärlden framstår Platskans och de andra kopplerskornas kunder som ett sällskap av rumlare och glada vivörer, ofta med en sorglig slagsida, som drar runt mellan krogar och utvårdshus i sällskap med Ulla Winblad, mamsell Spaas, Cajsa Lisa och andra »Fröjas nymfer». Fredman, Movitz, Jergel Puckel och Mollberg super, dansar, slåss och horar, stupar i rännstenen och besvär en hastande död med livets brännande njutningar. Rumlandet tycks föregå i ett separat universum där allt kretsar kring musiken, dansen, ruset och älskogen. Där finns inga barn, inga hustrur eller makar, inget liv, tycks det, utanför den bullersamma krogen eller den levnadsintensiva utflykten.

Rättegångsprotokollen vittnar emellanåt om fall som påminner om Bellmansvärldens supande följn, som när sjömannen Anders Holm blir uppkallad till Överståthållareämbetet sedan han under dryckenskap haft köttslig beblandelse med Maja Stina Torstensson vid Röda bodarna, somnat och blivit bestulen på sin sko, en ring, sin hatt och 27 daler kopparmynt.²³⁴ Här skymtar också, sida vid sida, ståndsmässiga individer förbi i dansens och rusets virvlar; med »grevar och baroner» dansar sig flickan varm sedan hon lagt ifrån sig korgen med citroner. De platser i staden som vigdes åt lättsinniga nöjen var påtagligt blandade i sin publik.

I brev- och memoarlitteratur finns andra ledtrådar till sexköparens vanor. Här finns vittnesmål från män som uppenbart kände sig obekväma med den manliga homosocialitetens förväntningar på

deras deltagande. På 1780-talet besökte Pehr Stenberg – en ung, blivande präst från Umeå – Stockholm. I sin levernesbeskrivning återkommer han till den förlägenhet och oro som följde honom i det publika livet i staden.²³⁵ Än fann han sig på värdshus fullpackade med stojande gardister, än kom han i lag med män bekanta för sitt liderliga umgänge med »Könet». Ständigt ängslades han över att hamna i något beryktat hus eller bland »kånor». Vid ett tillfälle hamnade han på en slup i lag med »en hop med geseller och slödder, som sworo och hade hwarjehanda oanständigt prat för sig» och tvingades göra dem sällskap till »lilla Hässingen», där de efter omåttligt supande blev än mer högljudda och fula i mun; så pass att den unge och skötsamme Stenberg fruktade att polisen skulle gripa dem allesammans när de så småningom steg i land i Staden.

Det ihärdiga drickandet, rumlandet och sökandet efter köttets lust verkade begränsande för de kvinnor som ville undvika att stämplas som horor, men var avskräckande också för de män som inte bekände sig till samma lustar. Kanske kan man i detta också läsa en klassaspekt. Den medellöse Stenberg tycks ha plågats av att hans fattigdom och kanske också utanförskap var avläsbart i hans torftiga klädedräkt. För män med mer makt och myndighet fanns valet att antingen fördöma, distanserat betrakta eller delta i det bullersamma festande som Bellman gång på gång skildrar och som också tycks ha haft sina motsvarigheter i verkliga livet. Och för alla män med håg för det fanns möjligheten att hitta en tillgänglig flicka eller kvinna.

Den sydamerikanske, landsflyktige frihetskämpen general Francisco de Mirandas dagbok från en resa i Sverige hösten 1787 ger en intressant inblick såväl i en utomståendes betraktande av det sena 1700-talets Stockholm som i en resande adelsmans privilegier och vanor i stort som smått.²³⁶

Generalen anländer till ett Stockholm insvept i septemberdimmor. Den ryske ministerns sekreterare Vukassovitj följer honom ut i staden. Han besöker sedan både slakthus och slott – »Gode Gud, vilka spasmer konungen har i ansiktet, ett lyte som är medfött!» utropar han i

dagboken om Gustav III – gör visit hos landskapsmålaren Martin och skulptören Sergel, skriver betraktelser över både spinnhus, barnhus, sjukhus och dårhus. Miranda framstår som en bitvis sympatisk, mycket nyfiken och allmänbildad man med genuint intresse för det land och det folk han besöker. Periodvis reser han också ut i landet, till Falun och till Uppsala. Mellan varven spöar han upp sin notoriskt supande och försumliga betjänt med odragen sabel. Andra gånger skickar han ut honom i staden för att finna en flicka. I Uppsala hittar han en själv hos värdfolket: »en mycket vacker flicka på 15 år kom och tiggde». Hon »föreföll mycket oskyldig» och han kallade henne till sitt rum för att kyssa och klämma på henne, men avhöll sig från att fullfölja: »hade det inte varit för folket i huset hade jag tagit henne». ²³⁷

Den 5 oktober var Miranda tillbaka i Stockholm. Han spatserade i ett ödsligt Kungsträdgården, beundrade kungens lejon som röt fruktansvärt – en kvinna stack in handen i manen och djuret lät sig vidröras – gick hem och drack te i ensamhet och sov sedan med en svensk flicka som hans betjänt skaffat. På morgonen gav han henne en dukat och hon gick »mycket nöjd». Vid ett senare tillfälle sökte han upp flickan i hennes hem.

På kvällen behövde jag en kvinna och gick till den flickans hus, vilken jag tidigare haft, där det fanns en säng, som hon påstod vara mycket upptagen denna natt. Beslöt mig för att stanna och sova med henne. Lämnade min tjänare att sova i förrummet, ty kåken har dåligt anseende. Eller vad gör inte den man som vill lyda naturens rop till trots mot vad alla de dumma lagar och vad vi kalla ära föreskriver. En million vägglöss överföll mig, sedan jag gjort min första stöt, så att jag knappast kunde få en blund i ögonen på hela natten, och tillbringade en mycket otrevlig stund. Det var knappt ljus när jag gick upp och gav en dukat till min ljuva, som blev mycket nöjd, och litet också till tjänstekvinnan, varefter jag begav mig hem. ²³⁸

Citatet ger en ögonblicksbild av de mycket skilda villkoren för den fattiga flicka som blev utvald och den förmögne man som köpte hennes tjänster. Hans besök i hennes värld präglad av löss och oro och hot om övergepp och rån var endast en tillfällig olägenhet. För flickan, kan man anta, väcktes kanske en smula hopp om ett annat liv när den höge herren valde att återkomma till henne. När han sista gången före avresan besökte henne var han medlidsam nog att ge henne en liten present: »[...] gav jag den stackars flickan en gåva, då jag inte skulle komma och besöka henne mera, ty hon är mig mycket tillgiven och vill inte visa mig sin sorg över min avresa».²³⁹

Förbindelsen med flickan – som för henne kanske mer hade karaktären av en kort relation och måste ha väckt den ständiga ängslan för graviditet – hindrade emellertid inte Miranda från att också söka andra nöjen. Ur hans perspektiv var Stockholm en stad med ett fantastiskt utbud av tillgängliga flickor; de var både vackra och billiga.

På morgonen gick Erlak och jag för att se på några bra flickor, som finns här i överflöd, lättillgängliga och billiga. Först i ett hus där det fanns några mycket vackra, men som gjorde ett något konstlat intryck. Vi lämnade dem och gingo därifrån till ett annat hus med andra mycket bra och snygga men något fattiga och enkla, och där stod man mig till tjänst efter förmåga. Erlak gick sin väg, och jag tog en flicka. Med en dukat var hon mycket nöjd, och sedan gick jag hem.²⁴⁰

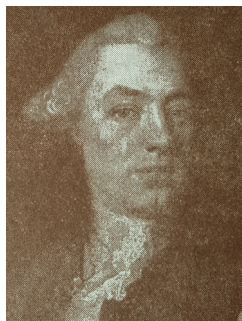
Blicken på kvinnan som en vara som skulle granskas, värderas och provas begränsade sig heller inte till dem som tog betalt för sina tjänster. Den omfattade kvinnor i stort, och som i andra reseskildringar och platsbeskrivningar från både dåtid och nutid förekom omdömen om den kvinnliga fågring eller brist därpå som platsen hade att erbjuda. Miranda må vara otypisk i flera avseenden. Hans syn på kvinnan, i synnerhet den mindre bemedlade, som en förbrukningsvara snarare än som en medmänniska, återkommer dock i flera källor och måste anses typisk för tiden.

Sekter Halldins hemliga hågkomster

För svenska förhållanden finns en källa som mer än andra berättar om den homosociala krogkultur som avspeglades i umgänget på horbaler och jungfruburar i 1700-talets Stockholm: Gustaf Hallenstiernas erotiska memoarer med titeln *Mina kärleksäventyr*.

I sin närgranskning av den viktoriańska sexualmoralen kallade Steven Marcus den voluminösa pornografiska dagboken *My secret life* – skriven av en anonym författare i 1800-talets London – för en betraktelse av Europa skådat genom ögat på en penis.²⁴¹ Det är en rätt träffande beskrivning också för *Mina kärleksäventyr* – även om Hallenstiernas bokslut inte kommer i närheten av den anonyma brittens, vare sig när det kommer till omfång eller hänsynslöshet. Medan den viktoriańska erotomanen inte drog sig för att deflorera mycket små barn i stadens mest jämmerliga kvarter och tvinga sig till groteska mängder sex i de mest bisarra konstellationer, begränsade sig den svenske 1700-talslibertinen till ett antal regelrätta våldtäkter, mängder av tjatsex, utnyttjande av sin högre position och en högst tvivelaktig relation med sin egen styvdotter in spe. Gemensamt för dem båda är att de kvinnor och barn som de åtrår, köper, lurar, förför, förbrukar eller våldför sig på till allra största del står lägre ner på samhällsstegen än de själva. Själv hade kanske Hallenstierna hellre jämfört sig med Giacomo Casanova (1725–98), den italienske vivören som kring seklets mitt flängde Europa runt i vilda amorösa äventyr. Casanovas memoarer *Histoire de ma vie* skulle ha kunnat inspirera Hallenstierna – om det inte vore för att de första utgåvorna kom först i början av 1800-talet.

Dagböcker och levnadsteckningar är en genre som innehåller vitt skilda opus: från prosaiska, korthuggna bondedagböcker med vittnesbörd över vädrets växlingar, till introverta grubblerier där dagboken har använts som en förtrogen. Det är ett historiskt material som ger ett mer omedelbart tillträde till det mänskliga varats vindlingar, utan de filter som en annan människas tolkning ofrånkomligen utgör. En gren av denna genre är erotiska dagböcker.

Porträttet av Gustaf Hallenstierna är avfotograferat ur boken Mina kärleksäventyr. Där återges det i svarvitt och tyvärr med mycket låg upplösning. Sannolikt finns porträttet i privat ägo, efter att ha sålts via Stockholms auktionsverk.

De ger inblickar i det allra mest privata, i sexualitetens dolda praktik – eller kanske snarare i sexualitetens mentala landskap. Sannolikt har en mängd kvinnor fört bok över sina erotiska eskapader historien igenom, men kanske är det ändå ingen slump att de verk som bevarats och utforskats av eftervärlden huvudsakligen är skrivna av män. Dagböcker och memoarer vittnar om män som förförde, trugade, mutade, tjatade, köpslog eller med våld tvingade till sig sex av flickor och kvinnor. Även om dessa oden till de köttsliga njutningarnas lov troligen författats i första hand som en sorts minnesbank och fantasiereservoar för upphovsmännen själva, kan man föreställa sig att det hos skribenterna funnits en önskan om att bli läst, kanske rent av beundrad.

Det intrycket ger Gustaf Hallenstiernas memoarer. Delar av texten inger en känsla av att författaren föreställt sig en läsare. I en passus reflekterar han också över de reaktioner hans memoarer skulle kunna få om en kvinna fick tag i dem. I övrigt tycks han i mycket liten utsträckning ha begrundat sakernas tillstånd. Aldrig sätter han sig själv under lupp. Rätten att tillfredsställa sina begär framstår som ett axiom, en självklar grundförutsättning. De enda tillfällen då maktrelationer aktualiseras är när han själv upplever sig kränkt eller berövad en dominerande roll. Makt, dominans, ojämlikhet och utnyttjande framträder först i det ögonblick då den givna ordningen destabiliseras: när pigan plötsligt ställer krav, när någon erövring

underlåter att spela svårfångad eller alltför rättframt visar upp sin egen njutning och kommer med erotiska förslag.

Vem var då denne självutnämnde kvinnotjusare? Hans porträtt uppvisar en något högdragen man i sina bästa år. Ena ögonbrynet är nonchalant höjt, han har en lång näsa och sinnligt fylliga läppar. Med sin kraftfulla käklinje och grop i hakan kunde han passera som en rätt snygg karl även i vår tid. Då porträttet målades av en okänd konstnär hette Hallenstierna fortfarande Halldin. Adlades gjorde han först 1809, blott fyra år före sin död – och därför får han hädanefter i denna text heta Gustaf Halldin.

Han föddes 1741 som son till en landskamrer och dennes andra hustru i Falun. Efter studier i Uppsala kom han 1760 till Stockholm, 19 år gammal och med en plan för sina framtida amorösa äventyr. Av moraliska skäl ville han undvika att förföra »ärliga mäns» hustrur och döttrar. Sin far hade han lovat att söka hederliga fruntimmers sällskap. »Publika hus och flickor» hade han föresatt sig att sky som pesten, då där fanns risk att smittas med otäcka sjukdomar. I stället skulle han trösta unga änkor och försmådda flickor – och »för det dagliga behovet hålla till godo med pigorna i huset».²⁴² Det kanske kan tyckas märkligt att i en bok om den kommersiella sexualiteten i Stockholm låta en man med den uttalade ambitionen att undvika horhus agera exempel för sexköparnas skara. Men Halldins bok är trots den föresatsen en intressant källa till seklets manliga förhållningssätt till det fysiska kärlekslivet – och även om han med tanke på den omåttlighet på området som han själv också påpekar som avvikande knappast kan betraktas som typisk, kan hans minnen ändå berätta en hel del om tidens manliga homosocialitet och könslivets villkor i mycket vid mening. 1700-talet är en epok som ofta förknippas med libertinismen.

Libertinen

Libertin är ett franskt begrepp och syftar på en individ som strävar mot att bryta sig loss från sociala och moraliska samhällsnormer.

Ursprungligen betecknade det ifrågasättandet av den absoluta auktoriteten representerad av mosaisk lag, prästerskap och Gud Fader själv – en fritänkande attityd i vid mening, med strävan att göra sig fri från de bojer samhället lagt på individen i form av konventioner och krav, moral och sedvänjor. Under seklet kom det allt mer att förknippas med män ur de högre stånden som var utsvävande i moraliskt och erotiskt hänseende. Den ursprungliga betydelsen av libertinismen som en intellektuell och ifrågasättande hållning slår under 1700-talets sinnliga sekel över i sökandet efter njutning. Ifrågasättandet av moral och kyrkliga lagar tycks inskränka sig till överträdelser av de gränser som dragits kring könslivet. Libertinen blir en vällusting, otroheten personifierad, ständigt på jakt efter nya äventyr, nya njutningar.

I den meningen stämmer Gustaf Halldin väl in på bilden av en libertin. Den broderskapssocialitet han ger prov på i sina många beskrivningar av umgängen på krogar och värdshus, på kaffehus och i hemmen berättar ingående om tysta eller uttalade samförstånd mellan män i liknande samhällsställning. Män tipsar varandra om tillgängliga flickor, byter pigor med varandra, bjuder varandra på köpta flickor och begår våldtäkter med varandra som publik. I en evig och uppdriven jakt på ny, gränslös tillfredsställelse utnyttjar de en rad kvinnor, från änkor av deras eget stånd till en fallande skala av bonddöttrar, kaffeflickor, månglerskor, pigor, servitriser och fattiga småflickor.

Nu ska understrykas att det naturligtvis inte innebär att alla män omfattade denna hållning. Det fanns ett från stormaktstiden kvardröjande stoiskt ideal med rötter i den judiskt-kristna kulturen, som förespråkade manlig själsstyrka med hjälp av bön, kontemplation och asketism. Kroppen – detta »djurom, swin och få» – skulle enligt denna tradition spåkas och kuvas av det odödliga väsen som var själen. Idéhistorikern Claes Ekenstam analyserar i en tankvärd artikel prästen Jacob Boëthius oupphörliga rådbråkande av den pockande syndens vederstyggliga kättja och boning i köttet i det tidiga 1700-talet.²⁴³

William Hogarths målning »A Rake's Progress» från 1732–34 är bild nr 3 i en serie om åtta målningar som kom i tryck 1735. Serien berättar om den rike köpmanssonen som kommer till London där han förlösar sin ärvda förmögenhet på lyxkonsumtion, spel och otukt och slutar sina dagar på sjukhus och i fängelse. Bild 3 är »The Tavern Scene», som uppvisar en vild tillställning på Rose Tavern, en beryktad bordell i Covent Garden. Två kvinnor är i full färd med att stjäla rumlarens klocka. Blottade ben, en klänning på golvet och kvinnornas moucher över syfilitiska sår signalerar synd.

Med en framväxande borgerlighet tar också nya maskulinitetsideal form under seklets gång, med rationalitet, måttlighet och kontroll över såväl kropp som själ som ledstjärnor, i kontrast till den utlevande och dekadenta adeln. Och precis som med andra stereotyper, vare sig det rör sig om ideal eller nidsbilder, är människor mer komplicerade och mångfasetterade än så. I en intressant artikel ställer historikern Jonas Liliequist en annan, samtida hemlig dagbok med erotiska inslag mot Halldins *Mina kärleksäventyr*, och finner en helt annan typ av

erotik, präglad av såväl omsorg, lust och viljan att skänka njutning som sviktande manlig potens.²⁴⁴

Den libertinism som Halldin förkroppsligade var förvisso ingen omhuldad fysionomi i 1700-talets Stockholm. De män som levde för kroppslig njutning kunde ses som ett hot inte bara mot döttrars dygd, utan mot hela samhället. Den yngling som själv ådragit sig syfilis på den skandalösa balen på Slottet 1768, som avslöjades som en regelrätt »horbal» under täckmantel av familjesammankomst, skrev i ett klagobrev efter balen om farorna med libertinaget.

Libertinagen är utomdes så retande och tillika så förblindande, at den med wåldsamhet går i sit tilwärande, sedan den fådt corrumpera hjertat och förderfwa sederna i et land; och den stadnar icke förr, innan den fådt föra de eclatanteste scandaler; ty en Libertin tror at lasten icke förr kan blifwa nog piquant. Til bewis derpå behagar ni påminna er [...], huru Libertinerna i Rom, som i flera år haft sådant i kyffen och enskilda hus, som hos oss kallas otukts-Baler, icke tyckte sig få sine liderlige lustar förnögde, innan de walt de publiqua rummen til Theatrer för sina infama nöjen. Denna leken fingo de dyrt betala, någre med lifwet och någre med landsflyktighet; så alfwarsam war hedendomen, (jag hoppas at Christendomen är mildare).²⁴⁵

Liderligheten födde ny otukt, den blev aldrig mätt och nöjd utan krävde nya gränser att överskrida, nya utmaningar och kittlande nöjen. Priset var, ur den ångerköpte unge mannens perspektiv, samhällets fördömdelse, sjukdom och död.

Djävulskyssar, veneriska kronor och sadelnäsor

Risken att smittas av könssjukdomar är ingenting som Halldin uppehåller sig särskilt mycket vid i sin levnadsteckning. Med sitt beslut att undvika »publika hus och flickor» ansåg han sig av allt att döma gå relativt säker när det gällde de fruktade åkommorna.

Syfilis – »djävulsskyssen» – var emellertid en hotfull realitet i det tidigmoderna Stockholm. Under 1700-talet blev venerisk smitta epidemisk i Sverige, men inte förrän 1774 blev venerisk sjukdom officiell dödsorsak – nära tre hundra år efter att syfilisepidemin blossat upp i Europa. Och dödlig kunde utgången verkligen bli, i synnerhet om behandling uteblev. Syfilis antogs vara den enda veneriska sjukdomen. Gonorré sågs som ett förstadium till syfilis, ibland kallad »den store imitatören», då sjukdomen ger en mängd olika symtom och uppvisar flera stadier.

I sitt första stadium visar sig syfilis genom vätskefyllda förhårdnader i munnen eller på könsdelarna. Såren läker ut och sjukdomen går in i sin andra fas, kanske utan att den smittade ens har misstänkt att han eller hon dragit på sig syfilis. I andra stadiet kan sjukdomen sprida sig till hela kroppen och alla organ. Symtomen mångfaldigas i skrämmande takt och med svåra följder: håravfall, hudutslag, feber, ledsmärta, vårtor, klåda, rinnande sår. Ofta visar sig hudutslagen som ett band av knotttror vid hårfästet; »Corona Veneris», den veneriska kronan, sågs i den syfilitiska barndomen som något av ett adelsmärke. Den veneriska sjukdomen drabbade till en början främst de högre klasserna och fick till följd därav en air av utvaldhet och raffinemang; en polityr som förlorade sin glans i takt med att också simpelt folk visade sig mottagliga för den skrämmande åkomman.

Omkring en tredjedel av alla som inte behandlas utvecklar tertiär syfilis, mellan tre och femton år efter smittotillfället, med en flora av möjliga bisarra och plågsamma symtom: tumörliknande bölder, infektion i centrala nervsystemet, hjärnhinneinflammation, skakningar, förlamning, blindhet, apati och krampanfall. Den så kallade stinksnuvan och sadelnäsan var ett välbekant kännetecken för syfilitiska offer. Näsbenet kan angripas av smittan, så att själva benstommen vittrar och ger upphov till en vämjeligt stinkande snuva, medan näsroten sjunker ihop och nässpetsen pekar uppåt. Kanske var det vad som hade hänt Lovisa von Plat när hon på 1780-talet fått öknamnet Näslösa. I sin sista, osmakliga fas kan näsan helt ruttna bort, så att ett hålrum öppnas in till kraniet.

När Peter Hernquist, lärjunge till Carl von Linné, 1784 startade ett veneriskt lasarett i Skara svämmade kurhuset snart över av sönderfrätta och eländiga patienter.

Den veneriska sjukdomen har tagit öfverhanden här, i synnerhet hos den fattiga allmogen. Ifrån alla håll komma usliga fattiga som äro svårligen angripna af smittan. På somliga äro näsben, på andra gommen angripna, en del äro betäckta öfverallt med sår, på de flästa gå skjerwor ur benpipan. I går ankommo uslingar hitförda på kärror. Hela lemmen war på en av dem tjock som en arm och hela kroppen betäckt med sår. Man, hustru och barn äro också i samma hushold smittade. Ingen kan beskrifwa det elände som utspridt sig bland oss, i fordna dar wiste man af dylikt intet.²⁴⁶

Ingen egentlig bot fanns för syfilis. Behandlingen hade sedan tidig medeltid varit kvicksilver. Så kallad gråsalva, ett preparat av ister, ullfett och kvicksilver som också användes mot skabb, löss och allehanda hudåkommor, brukades flitigt. Behandlingen var plågsam – kraftiga svettningar och salivavsöndring skulle driva det onda ur kroppen. Biverkningarna var svåra och kvicksilverförgiftning kunde leda till döden. »En natt med Venus, ett liv med Mercurius», kunde det heta efter det latinska namnet på tungmetallen (mercurium). Kvicksilvret kunde ibland rå på sjukdomens symtom, men dessa kom ofta tillbaka.

I Stockholm öppnade ett kurhus på Danvikens hospital i början av 1700-talet. Enligt Johan Gustaf Hallmans inträdestal i Kongl. collegii medici 17 maj 1774 om att bota och förekomma venerisk smitta hos gemene man, bestod metoden vid Danvikens kurhus i att

[...] smörja och spotta, snart göra ifrån sig och afvisa den sjuka, knapt halfbotad, måst utmärglad och medendels bortskämd, torde denna inrättning, som i all välmening eljest är förordnad, med skäl uplyste Läkare kunna anses för mera skadelig, än nyttig.²⁴⁷

Ung kvinna med tertiär syfilis på plansch 124 ur Marie-Nicolas Devergie (1784–1842), "Clinique de la maladie syphilitique. Enrichie d'observations communiquées par Messieurs Cullerier oncle, Cullerier neveu, Bard, Gama, Desruelles et autre médecins", 1833.

Själv rekommenderade Hallman i sitt inträdestal intagande av ett frätande sublimat – Sublimatus Corrosivus – upplöst i kornbrännvin morgon och kväll, och dessutom ordentliga svettbad »i badstu». Svetten skulle inte sköljas bort med kallvatten, så som finnarna brukade göra. I stället skulle man fortsätta svettas. Inom 14 dagar skulle den sjuke vara återställd.

Mellan 1738 och 1741 drev Carl von Linné en praktik i sitt hem på Österlånggatan 33 i Staden. Han hade vid tiden ännu inte gjort sig något namn i Stockholm, och patienterna uteblev. Genom att gå runt på stadens krogar lyckades han rekrytera sjuklingar – till stor del män som led av könssjukdomar. Linnés ordination var som hos övriga kurhus den otäcka gråsalvan, men han föreskrev även patienterna att dricka vin.²⁴⁸ Man kan ju föreställa sig att en sådan ordination bidrog till hans växande popularitet.

Myndigheter och läkare strävade också efter att förhindra smittspridning. Läkarna ville driva de preventiva åtgärderna längre än lagstiftarna, och föreslog förbud för smittade att gifta sig och att man skulle neka dem som inte mottog någon behandling att få begravas bland andra på kyrkogården. Det var annars ett straff som drabbade självmördare och brottslingar. Faran i att komma nära

främlingar blev en framträdande del i det preventiva arbetet. Läkarnas informationstexter med försök att ringa in hotet och hindra smittans spridning ger en provkarta över de kroppsliga relationernas föränderliga historia. De berättar både om det påfallande kroppsliga och ur ett samtida perspektiv öppna förhållningssätt till främlingar som präglade samvaron under tidigmodern tid, och om den påverkan syfilis troligen kom att få på utvecklandet av distans till främmande kroppar. Uppmärksamhet riktades mot kringdrivande element, mot fattiga, tiggare, försvarslösa och omkringflyttande tjänstefolk, och farorna med att beblanda sig med dem fysiskt.

Johan Adolph Wadström, för sin samtid känd provinsialläkare i Örebro (1748–1809), publicerade 1796 ett par skrifter i frågan som vann stor spridning. I *Korta underrättelser för allmoge och tjänstefolk om orsakerna til veneriska smittans spridande, faran av dess döljande samt sjukdomens allmänna kännetecken* varnade han för att låta kringvandrande människor äta tillsammans med husfolket och låta främmande kvinnor »tugga mat åt späda barn, giva dem bröstet och kyssa dem». Ekenstam skriver i *Kroppens idéhistoria* om den närhet mellan mänskliga kroppar, liksom mellan människa och djur, vilken speglades i vedertagna seder och bruk under seklet, som att amma andras barn, djur eller sjuka vuxna, blandningen av djur och människor i landsbygdens stugor, den mer oförblommerade attityden till exkrementer, till kroppsligt avfall och bruk av djurvärldens fysiska artefakter: löss på smörgåsen för att bättra aptiten, inympning av skabb för att råda bot på sorg, den varma mjälten från ett nyslaktat kreatur över magen på ett barn med frossa.²⁴⁹

Spridningen av syfilis gav upphov till rädsla och till misstro mot dem som ansågs sprida smittan. På så sätt kom den veneriska sjukdomens härjningar att bidra till upprättandet av gränser, både mellan individer, mellan den egna kroppen och omgivningen och mellan klasser. Det är sannolikt en viktig pusselbit i individualiseringens historia. När sjukhusen under 1800-talet kom att fyllas med syfilissmittade hade sjukdomen blivit en skrämmande markör för klass-

barriärernas genomsläpplighet. »Giftflugan från gatan» sågs som en sällsynt förrädisk sjukdom, då den förknippades med prostituerade men letade sig in i de borgerliga hemmen via lösaktiga pigor, smutsiga kökshanddukar och män, som kunde röra sig mellan stadens skilda världar utan att solka sitt rykte.

Mer än hälften av alla som under 1800-talets första decennier var intagna på svenska sjukhus var också bärare av någon könssjukdom. I Stockholm kom kurhusen att översvämmas av syfilitiska stackare. De flesta av dem var män. Myndigheternas svar blev att reglementera prostitutionen, då man ansåg det vara uppenbart att män smittades medan kvinnor spred smittan. Skulden för de veneriska sjukdomarnas spridning kom under seklet att i stort sett uteslutande läggas på den prostituerade kvinnan, som ålades besiktning och sattes under sträng kontroll.

Under 1700-talet var det snarare samhällets rörliga och svårkontrollerade element som hölls skyldiga för smittspridningen, såväl män som kvinnor. Johan Adolph Wadström betonade i sina underrättelser om könssjukdomarnas spridning från 1796 att skörlevnad var en av flera orsaker till syfilis härjningar, och här förebådar han den koppling mellan »horan» och könssjukdomarna som skulle komma att göras till ett axiom under kommande sekel: »Lösaktighet är även en ibland de orsaker, som utsprider smittan; dock sker det mest vid stora marknader, varest liderliga kvinnfolk hålla näringsställen.»²⁵⁰

Den fåfänge mannen som föredrog nöjen och njutning framför arbete och fördrev sin tid hos frisören och på kaffehus och krogar var också föremål för åtlöje i 1700-talets stad.²⁵¹ Sprätthöken, mannen i moderiktiga kläder och trendriktig frisyra, som slängde sig med franska uttryck och doftade parfym och puder, var en tacksam måltavla för hån.²⁵² I viss mån var han också besläktad med den libertin som förkastat samhällskritiken och koncentrerade sig på utlevelse av egna lustar. Han misstänktes nämligen ofta för att vara en »hornmakare», det vill säga han drog sig inte för att förföra gifta kvinnor, och därmed förse männen med imaginära horn. I romanen *Min son*

på Galejan av den frispråkige ekvilibristen och skeppsprästen Jacob Wallenberg 1781 möter vi i flera passager denna förhatliga gestalt, som förringas i sin feminiserade framtoning till »puder-hjälte», »galonerad hare», »en pudrad satan [som] mjöl från knekten stjal och strör i sine lockar». ²⁵³

Mästadelen af vår tids unga herrar, lefwa öfwerflödigt i prakt och gramlåt lika som Fruntimren, sätta sig därigenom på whar-jehanda sätt i stor skuld, under hopp, at en rik Flicka skal alt betala: härlig grund, at bygga en ewig förening uppå! Därutaf händer, at hat och armod blifwa gemenligen deras hwardags gäster några månader efter bröllopet. En del andra åter hafwa så flitigt besökt liderliga hus at de, om jag törs säga, til billigt straff wäl företjena, när de blifwa gifta, at prydas med en besynnerlig hufvudbonad, wäl så lång och hög som våra allamodista fruntimmer nu bruka, dock af fastare ämne. ²⁵⁴

Besök i liderliga hus förde med sig veneriska sjukdomar, som i sin tur kunde slå ut både lust och förmåga – och en sådan bristfällighet manlighet ansågs bädda för hustruns otrohet.

»Den sjudande lustens eld»

Hur Gustaf Halldin sågs av sina samtida kan vi inte fullt ut veta. Han gjorde i alla händelser karriär som sekreterare och så småningom regeringsråd i Stockholm och tycks ha haft ett omfattande umgänge som kunde räknas till den »fina världen» i Stockholm.

Halldins dagbok är förvisso till stora delar en tämligen likformig skildring av den ena förförelsen och våldtäkten efter den andra. I skymundan för hans allt överskuggande jakt på nya erövringar drar tidens mer omvälvande händelser och kändisar förbi en passant: Linné röker sin pipa i Halldins sällskap, freden med Ryssland firas, avrättningar utförs och det konspireras mot Gustav III, som till sist faller offer för de sammansvurna. Innan den ödesdigra maskeradbalen 1792 hinner konungen också med att residera hos

Halldin i Falun år 1788, då han reser till Dalarna för att vädja om hjälp.²⁵⁵ Halldin är emellertid typiskt nog långt mer intresserad av de medföljande officersdöttrarna. Den tidigare citerade dagboksskribenten Francisco de Miranda, landsflyktig general från Sydamerika, tycks för övrigt också ha gästade Halldin på hans gård i Falun, och uppskattade mycket hans sällskap och hans detaljrika insikter i kungligheternas intimiteter.²⁵⁶

Ständiga intriger, förförelselekar och nya erövringar varvat med lustresor, spel, baler och maskerader upptog det mesta av Gustaf Halldins tid och tankar. Kanske var han också en av de män som förlustade sig på den beryktade Expeditionsbalen på Stockholms slott i april 1768? Han var vid tillfället kommissionssekreterare.

Halldin ger i sina memoarer också – liksom i förbigående – en mängd detaljrik information om vardagsliv i Stockholm (och annorstädes) under den senare delen av 1700-talet. Högst vardagliga företeelser som annars inte dokumenterats, kanske därför att de betraktas som så självklara eller intetsägande att de inte bedömts som tillräckligt intressanta för att kommenteras, ryms här. Här berättas om mathållning och dygnsrytm, om kläder och sjukdomar, om sällskapsliv och resvanor. Inte minst könslivet och det sociala spelet kring trolovningar, äktenskap och mer lösa förbindelser och möten får sin kulturhistoria nertecknad av Gustaf Halldin, om än ur ett mycket skevt och högst subjektivt, för att inte säga självcentrerat, perspektiv.

Här är ett evinnerligt resande och flyttande med långvariga och tillfälliga gäster, syskonbäddar i lador, delade sängplatser för flickorna, ett ständigt spel med nycklar i dörrar och spring i korridorerna nattetid. Vi får information om föreställningar kring konception, om bristen på preventivmedel – vilket i bästa fall avhjälpes med avbrutna samlag – om könssjukdomar, rädslan för desamma samt deras botande eller förödande konsekvenser. Det är information som också bidrar till att ge en fylligare bild av den tid Gustaf Halldin levde i och de villkor män och kvinnor av olika sociala tillhörigheter levde un-

der, och utgör en grund för att göra sig en föreställning om rummet och tiden – och inte minst om det intima umgänget mellan män och kvinnor. Exempelvis var och när det äger rum.

Vid ett tillfälle stäms, som vi sett i ett tidigare kapitel, träff i Platskans hus. Andra gånger äger rendez-vouserna rum hemma hos Halldin själv eller i några av alla de hus och hem han gästar. Sängar, stolar, schäslonger, golv, logar, slädar och parkbänkar tas i bruk närhelst möjlighet ges. Vid flera tillfällen äger möten rum i andra mäns sällskap, som i det tidigare återgivna besöket hos kopplerskan Lovisa von Plat.

Per Laurin återkommer på många ställen i Halldins memoarer. Han framstår som en arrogant, beräknande och hänsynslös person. Sanningshalten i den uppmålade bilden vet vi ingenting om. Det är ju mycket möjligt att Halldin använder Laurin som en fond emot vilken hans egna bedrägerier, förförelser och våldtäkter framstår som mindre grova och gemena. Denne Per Laurin tvingar sig på pigor medan Halldin själv ligger till sängs i samma rum, han driver på byten av tjänsteflickor, ordnar vadslagning om kvinnors dygd och står i förbindelse med Platskan.

Värt att notera kan vara att parterna sällan är avklädda; man nöjer sig med att hösta upp kjolar och stubbar och hasa ner byxor. Ofta tycks hela saken vara tämligen raskt överstökad, och Halldin lägger ingen stor betoning vid det han kallar »huvudsaken». I stället är det vägen dit som tycks uppta både hans tankar och utrymmet på boksidorna: de planer han smider, ordväxlingarna mellan honom och föremålen för hans ombytliga åtrå, hur de rör sig i rummet och eggat varandra med blickar och tvetydigheter och ordlösa åthävor. Jakten är allt; det som gives för lätt saknar följaktligen intresse.

Ett annat påtagligt drag är Halldins tendens att erotisera kvinnans underdel – benen, gumpen och inte minst könsbehåringen, vars beskaffenhet han gärna uppehåller sig vid med mer eller mindre fantasifulla omskrivningar, medan kvinnors bröst sällan upptar hans intresse i någon större omfattning. Vad som här är Halldins högst

»Friheten leder folket» (*La Liberté guidant le peuple*) är en tavla av Eugène Delacroix från julirevolution 1830. Marianne leder som frihetens gudinna folket framåt, med trikoloren i ena handen, en bajonettförsedd musköt i den andra och bröstet blottade.

personliga preferenser och vad som kan härledas till en kulturell norm är väl omöjligt att fastslå. Men kanske kan man ändå konstatera att de djupa dekolletage och mer eller mindre blottade bröst som det sena 1700-talets mode föreskrev för kvinnor snarare talar för att bröstet inte var lika erotiskt laddade som de genom stubbar och styvkjolar noggsamt dolda benen. En skymt av en kvinnovrist ägde större erotisk laddning än ett vågat dekolletage, och Halldin ägnar kvinnors ben långt mer uppmärksamhet än bröstet. Claes Ekenstam påpekar i sin avhandling om kroppens idéhistoria hur vår tids tydliga association mellan kvinnobröst och sexualitet i andra tider och kulturer saknat egentlig motsvarighet; i stället har bröstet främst förknippats med moderlighet och amning.²⁵⁷

Ett talande exempel på bröstens föränderliga symbolstatus är den franska revolutionens fanbärerska Marianne. Bland revolutionens många metaforer och emblem vann bilden av Marianne störst popularitet; en ung, stark och stridbar kvinna med blottade bröst. Mariannes bröst, menar urbansociologen Richard Sennett i boken *Flesh and stone*, symboliserade reproduktionen och modersmjölkens livgivande potential. Medan tidens pornografiska alster uppvisade små bröst eller inga alls som ett tecken på lust och lidelse utan den barnalstrande, livgivande funktionen, var revolutionens ikoniserade kvinnokropp sprängfylld av mjölk – överflödande och kärleksfull. Marianne symboliserade den franska republiken, revolutionens män och kvinnor var alla hennes barn.

Libertinens kanske mest utmärkande drag är att han har skilt ut den »köttsliga beblandelsen» från reproduktionen – och att han är just en han, en man. Medan sexualiteten i andra diskurser under 1700-talet uteslutande hör hemma inom äktenskapet och med barnalstring som ändamål och mening, ser Halldin och hans gelikar på könssakerna som i sig själv tillräckliga. Njutning för njutningens skull är libertinens ledstjärna.

Halldin hävdar inledningsvis att han aldrig gjort någon flicka olycklig – det vill säga inte lämnat någon ensam med ett barn att försörja. Hur han efter alla mer eller mindre anonyma äventyr kunde vara säker på den saken är oklart. Man kan i alla händelser konstatera att risken för graviditet inte var något som plågade honom särdeles. 1700-talet saknade i stort sett de skydd som under senare epoker skulle komma att slutligen skilja sexualiteten från reproduktionen. Som prevention används i bästa fall avbrutet samlag – även om kondomen faktiskt redan var uppfunnen. Runt 1750 hade den första kondomhandlaren i London öppnat butik. Långt fram i tiden var det troligen dock vanligast att använda kondomer gjorda av inälvor från fisk, nötkreatur och får, som man gjort sedan 1600-talet, då slaktare och fiskhandlare kunde tillhandahålla de sällsynta tingestarna.

Historikern Peter Englund skriver i essän »Tre älskares beaktelser» om den notoriskt otrogne författaren James Boswell, född 1740

i Skottland. I sin detaljrika dagbok ordar han om »sin rustning», ett klumpigt föremål som förtog nöjet och därför ofta lämnades därhän, vilket resulterade i 17 fall av gonorré.²⁵⁸ Enligt historikern Tony Henderson, som skriver om prostitutionen i London under tidigmodern tid, var det ovanligt att prostituerade själva bar med sig skydd i form av kondomer.²⁵⁹ Kondomen tycks främst ha setts som ett sätt för män att skydda sig från smitta, inte i första hand som ett preventivmedel.

Att andra föreställningar om hur man kunde förhindra graviditet var i svang skymtar emellanåt fram i lägersmålen vid rätten. En ung dräng framförde till sitt försvar den 10 december 1747 att det framfödda barnet inte kunde vara hans, då både han och barnets mor stått upp på golvet under sin köttsliga beblandelse. Bägge dömdes dock till böter och enskild skrift, och drängen dömdes att betala underhåll för barnet.²⁶⁰

Det tycks också ha varit en spridd uppfattning att liderliga kvinnor födde färre barn än andra. Det var en tankemodell som förekom på 1800-talet, och som också nämns av A T Wistrand i hans historik över bordellernas historia i Sverige från 1843. »Man antager ofta att tvåtusende glädjeflickor endast föder två eller tre barn årligen», skriver han, och hänvisar dels till de »hemliga medel, som anses ega kraft att fördriva foster utur moderlivet» och dels till det faktum att »de få barn, som aflas af glädjeflickor, ega också sällan den styrka och helsa som äkta barn har».²⁶¹

Sekreteraren Halldin gör sig inte några större besvär för att undvika havandeskap. Vid åtminstone ett tillfälle tycks det också ha lett till en födsel, då pigan Dorothea den 26 oktober 1787 födde en gosse, som strax därpå dog och begravdes. Vid ett annat tillfälle fick Halldin större bekymmer, då hans tilltänktas unga dotter, som han själv inte kunnat hålla sig ifrån, visade sig vara havande. Det hela utvecklade sig till en lång och omständlig historia, där det uppenbarade sig att den skyldige var dräng i huset, knappt mer än en olyckligt förälskad pojke, förförd av den »yra och ystra» fröken Ulla. Halldin fick ett bestyr med att hitta en lämplig make åt flickan i

staden – en vanlig lösning då kvinnor i högre samhällsställning blev gravida utan att vara gifta.

En anmärkningsvärd företeelse i Halldins samlade erotiska erfarenhet är det faktum att hans starka begärelse till »det täcka könet» nästan uteslutande tycks vara sammanlänkad med en individ – en flicka eller kvinna som väcker hans låga. I viss mån kan man läsa en åtskillnad beroende på samhällstillhörighet. Pigor och kaffefflickor kan tända lågan, men den är i regel kortvarig. Något undantag finns dock. Under en period svärmar den unge sekreteraren för en dygdefull kaffefflicka, som lyckas motstå hans idoga uppvaktning.

Det kan naturligtvis återigen vara ett utslag av en personlig inklination, men det kan också vara en spegling av ett samhälle där sexualiteten ännu inte »uppfunnits» som en separat storhet, en latent instrumentell drift. Under 1700-talet gjordes ännu ingen egentlig åtskillnad mellan kärlek och sexualitet. Åtrån betraktades som en oemotståndlig dragning till en annan människa, en »sjudande lustens eld» som kunde uppväckas av en lockande viskning, en eggande blick, en inbjudande vit vrist. Under det kommande seklet skulle sexualiteten komma att skiljas ut såväl från kärleken som från kroppens övriga funktioner, det blev en »ejakulationsdrift», en relationslös, ansiktslös och opersonlig drift som bar på en destruktiv potential.

1700-talets mer pragmatiska hållning till könssakerna avspeglas också i Halldins mycket varierande intensitet på erotikens område. Periodvis levde han helt utan samröre med kvinnor och tycks inte ha lidit stort av det. Han beskriver inte sin begärelse som något ohanterligt eller plågande, och när kroppen emellanåt inte gör som han vill tecknar han ner även sina nederlag utan vidare åthävor. Lusten syns okomplicerad, och Halldin har inga större problem med att hålla sig till sin ursprungliga intention att helt undvika »publika kvinnor». Men i dagboken finns också, trots den uttalade föresatsen, en hel del kopplingar till handeln med kön. Vid åtminstone ett par tillfällen tycks Halldin exempelvis vara inblandad i nyrekrytering av kvinnor som kom att betraktas som »horor i Stockholm».

***Mademoiselle Malmstedt, Therèse,
Dorothea, Ulla Rosenflycht***

I en passage skriver Gustaf Halldin om sitt möte med »den sedermera mycket bekanta mademoiselle Malmstedt». En sommardag 1775 på sin väg till livmedicus Hoffman för att spisa middag, möter han på Ladugårdslandstorget en enastående vacker flicka – den vitaste hy, blå ögon, täck mun, smal växt och rött hår, 15 år gammal. Fadern är politiegevaldiger och bor i närheten av torget. Han är sträng och vaktar noga på dottern.

Nästa gång Halldin råkar henne låter han inte tillfället gå förorat. Som så ofta går han tämligen rakt på sak, klappar och smeker och smickrar. Kunde han inte få träffa henne? Jo, det kunde nog gå om han ville möta henne i portgången klockan tio. Halldin väntar förgäves. Pingstdagen året därpå stöter han emellertid ihop med flickan igen vid Röda bodarna. Hon är på väg till Kungsholmskyrkan. Halldin vill ha henne med hem, men hon ska nödvändigt gå i kyrkan. Vid utgången passar han på henne igen och lyckas »oaktat hennes små protester» få henne med hem på konfekt och vin. »Huvudsaken» vill hon dock inte bekväma sig till. Först sedan han lovat henne både strumpor och skor – »varav jag fann att hon var i mycket behov» – låter hon sig i det yttersta stretande bäras till sängen.

Så fortsätter det en kort period. Vid ett tillfälle begär Halldin att få veta vem som varit på mamsell Malmstedt först, och hon berättar att en löjtnant Brenner förliden sommar bjudit henne på sin speljakt. Så snart han fått henne ombord seglade han till sjöss och höll henne där i två dagar, mot hennes vilja och oaktat hennes skrik. Fadern hade gjort stort väsen av alltsammans, slagit sin dotter och sedan dess knappt velat se åt henne. Hon övervägde nu att rymma.

Efter en tids vistelse i Falun hör Halldin vid återkomsten till Stockholm ryktas att flickan Malmstedt redan blivit tämligen känd. »Men hon var nu publique och bodde med en annan mamsell [...]» Halldin tappade intresset; publika kvinnor vill han inte befatta sig med. Två år senare blir han emellertid »bjuden på henne tillika

med greve Carl A Wachtmeister».²⁶² Vännen Nils von Rosenstein – för övrigt ständigt sekreterare i Svenska Akademien; somligt tycks svårföränderligt – betalade kalaset. »Ännu var hon vacker, den vitaste, finaste kropp. Hon bodde artigt, ensam med sin piga. [...] Lyckligtvis hade det ej någon påföljd, men jag återkom icke.»

För Halldin var mötet ännu en erövring, en förlustelse, en bagatell. För flickan kan historien ha varit livsavgörande. Kanske var det hon, den vackra, rödhåriga unga mamsellen, som ännu 1786, elva år senare, räknades som publik kvinna? I förteckningen över »publika kvinnor» i Stockholm från 1786 i Petter Wissmans efterlämnade samling av handskrivna visor, små poem och fräcka historier på Kungliga biblioteket står en mamsell Malmstedt upptagen som nr 49, boende på Jakobs torg nr 13, tre trappor upp.

Det finns skäl att anta att sekreteraren Gustaf Halldin kan ha haft ett finger med i spelet också när det gäller nr 77 på den andra kända förteckningen över tillgängliga Stockholmskvinnor, med rubriken »Horor i Stockholm i slutet på 1760-talet»: Therèse. Åtminstone om man får tro hans egen historia.

Hösten 1762 beskriver Halldin hur han blev betagen i en liten tyska från Sachsen, som med sin bror gick runt mellan stadens källare och krogar och underhöll med sång och musik. Nästan dagligen såg och hörde han henne på Malmens källare, där han brukade äta. Så länge hon hade sin bror i närheten kunde han inte komma åt henne. En morgon råkade han emellertid på tyskan hos licentiaten Lenbom, som var Halldins vän från studierna i Uppsala. Dit hade hon kommit för att få hjälp med ett envist utslag som blev till sår på kroppen. Halldin utgav sig för att vara doktor också han – ständigt dessa masker, ständigt dessa bedrägerier och skådespel! – och tillsammans lyckades de övertala henne att klä av sig för examination. Flickan var motsträvig och trodde inte Halldin var någon doktor; hon kände ju igen honom från Malmens källare. Han gav henne en sedel och lockade med mera om hon bara ville träffa honom om ett par dagar. Hon svarade varken ja eller nej,

men tog sedeln – och två dagar senare infann hon sig till mötet. Följa med honom in ville hon först inte, men sedan han utlovat en liten frukost sockrad med vin och konfekt följde hon motvilligt med, ty »hon var klent hållen av brodern och älskade nog att förtära». När han trots hennes motstånd fått sin vilja fram grät hon över sin förlorade »dugant», och tröstades av Halldin med mer sött vin och några plåtar.

Så fortsatte det fram emot jultid; när brodern på kvällarna gick på krogen smög flickan till Halldin, där hon fick lite att äta och någon slant mot sina tjänster. I januari började Halldin dock känna vissa symtom. Det visade sig att flickan under hans besök i Falun tagit sig en annan älskare, närmare bestämt Halldins hårfrisör Nisson, som varit honom behjälplig med frukostarna och listat ut vem de var ämnade för. Därmed upphörde den förbindelsen.

Halldin nämner aldrig något namn på flickan – hon är bara en i en oändlig rad pigor och andra enkla kvinnor som passerar tämligen anonymt i hans levnadsteckning. Men till skillnad från många andra historier avslutar han denna anekdot med en kort notering om flickans vidare öden: »Det var en lustig flicka, som icke begärde annat än kroppens underhåll på alla de sätt. Baron Düben tog henne sedan och lät lära henne dansa. Hon blev känd under Therèse och gjorde under en tid figure. Kom sedan till Paris.»²⁶³

Det finns åtminstone en möjlighet att denna flicka skulle kunna vara den Therèse som omnämns i listan över »Horor i Stockholm i slutet på 1760-talet». Dels finns en tidsmässig överensstämmelse. Dels är Therèse inte något vanligt namn i 1700-talets Stockholm, även om franska inflytelser börjar påverka namnskicket, inte minst för kvinnor. Om namnet bara är taget som »artistnamn» kanske det anspelar på det franska pornografiska verket *Thérèse philosophe* (1748). Boken översattes aldrig till svenska, men lästes och spreds i libertinska kretsar. Den handlar om en ung flickas erotiska utvecklingsresa och förenar lovsånger till njutning med filosofins upplysning och en besk kritik av kristendomens fördömande hållning och hyckleri.

Det faktum att Therèse under en tid »gjorde figure» tyder på att hon blev en mer eller mindre känd gestalt i 1760-talets nöjesliv. Av allt att döma är det de kvinnorna som har en plats på listan; de som i någon mening har gjort sig ett namn i samtiden. I alla händelser är bägge episoderna ur Halldins levnadsberättelse ytterligare beskrivningar av den glidande gränsen för en kvinna mellan nöjesliv och könshandel, mellan att vara älskarinna och att vara hora, mellan att tas med våld av en man och att sälja sina tjänster till flera. Händelseförloppet är typiskt och rymmer flera drag som upprepar sig i Halldins ändlösa räckta av erövringar. Hans memoarer må vara en högst subjektiv historia av bitvis tvivelaktig sanningshalt – vissa återkommande drag i hans historier kan ändå ses som utmärkande för en normerande manlig praktik.

Betoningen ligger på jakten och bemäktigandet snarare än på akten i sig, och den tar sig skilda uttryck beroende på vilken samhällsställning föremålet för det ombytliga begäret har. Nästan alltid inbegriper det någon form av transaktion. Fruar och mamseller måste smörjas och krusas, de kräver uppvaktning och presenter. För enklare jungfrur och pigor räcker det med lite mat, några karameller, sött vin eller möjligen en schal eller ett par glaspärlor; det är hungriga flickor, flickor med trasiga skor och brist på kläder, svältfödda på mat men kanske också på kärlek, uppmärksamhet och uppskattning. »Jag gav henne en silkeshalsduk och ett par röda glasörhängen, så kallade *boules de nuit* och hon gjorde därpå ingen särdeles svårighet att låta mig få allting av sig», skriver Halldin om en piga som han kallar »vacker men enfaldig». ²⁶⁴ Ett motstånd förväntas – bara verkliga horor visar egen lust. Blir motståndet för styvnackat övergår övertalningen lätt i våld. När Halldin tvingar sig på den fattiga lilla mamsell Malmstedt och tröstar henne med vin och konfekt har hon redan tidigare erfarenhet av att ha blivit brutalt våldtagen vid 14 års ålder, och sedan misshandlad och bortvisad av sin far.

De allra simplaste kräver ingenting i gengäld för kungliga sekterns förlustelser – eller har ingen rätt att kräva något. Enkla pigor byter

man med varandra. När Halldin och hans vänner är på resande fot kan de bli erbjudna att när helst andan faller på ta för sig av pigorna. De är emellertid sällan snygga och rena nog för vår erotoman, som har högre anspråk än så. Tillika saknas momentet av jakt. Sin egen piga Dorothea skickar han att köpa nytt under, så han slipper smutsa sina nävar om han får för sig att rasa lite med henne.

Halldin inleder omsider ett förhållande med pigan Dorothea. Till en början liknar den andra relationer mellan husbönder och deras pigor, helt på mannens villkor. Dorothea visar sig emellertid inte vara fullt lika undfallande som många andra kvinnor i samma situation. Mellan dem rasar svartsjukegräl och relationen blir till en maktkamp. Hon hotar att vrida nacken av Halldins brorson, som under en period bor inneboende hos dem på Helvetii gränd, då han tagit hennes plats i sängen. Maktförhållandet vacklar betänkligt.

Jag var i början käck, tyckte mig vara karl men mot slutet cojon och måste förställa mig och skriva ett fingerat brev för husfridens skull och jag fick sedan veta att det var det bästa, emedan vi voro observerade av husfolket. Pigorna lyssnade vid dörrarna och fru Bergström hade genom någon av dem under tiden blivit underrättad om vår levnad.²⁶⁵

Sekvensen avslöjar något om den sociala kontroll som ändå i någon mån utgjorde begränsningar för Halldins och andras utsvävningar. I 1700-talets Stockholm var enskildhet en ovanlig belägenhet. Man var ständigt omgiven och bevakad av grannar, tjänstefolk, inhysingar och andra människor som den vardagliga tillvaron krävde kontakt med: mjölkhustrur, vedbärare, frisörer, månglerskor, springpojkar, bodbiträden. Också för en man som umgick i samhällets högre kretsar och kunde ta sig stora friheter med sina underordnade fanns en viss medvetenhet om riskerna med ett skadat rykte – och rykten färdades snabbt i den lilla staden Stockholm.

Den lilla bihistorien är även intressant då den visar på hur till synes rigida maktordningar tillfälligt kunde utmanas. En kvinna

kunde genom sitt kön såväl som genom sin samhällsställning och sociala plats som tjänstefolk sätta sig upp mot sin husbonde, gräla högljutt och känslostormande, ställa krav och fatta beslut som stred mot hans uttalade vilja. Halldin beskrev sig själv som »cojon»; i relationen med Dorothea tappade han sin naturgivna överlägsenhet, han upplevde sig vara i underläge, svag och vacklande inför pigans dominanta krav.

Mannen med horn

En återkommande maskulin stereotyp under 1700-talet, parallell med libertinen, var hanrejen, den bedragne äkta mannen. Enligt historikern Jonas Liliequist, som fördjupat sig i tidigmoderna manligheter, representerar hanrejmotivet det kanske tydligaste uttrycket för en koppling mellan omanlighet och sexualitet före 1800-talets onaniskräck och den moderna homofobin.

I hanrejens panna växte fiktiva horn, tecken på hans svaghet och ofruksamhet, impotens eller oförmåga att tillfredsställa sin hustru. Till stor del lades ansvaret för att hålla glöden och åtrån vid liv på kvinnan. Det var hennes uppgift att fresta och locka och tillfredsställa – men inte endast. Bruket att gifta samman gamla gubbar med unga flickor framkallade ofta omgivningens hån och löje; »gamla bockar har horn». Den man som blev bedragen hade sig själv att skylla. Det är en tradition som återfinns än idag i flera andra europeiska länder, i Norden såväl som i England och Frankrike men framför allt kring Medelhavet. Också i rådgivningslitteratur från tiden betonas att husbonden har ansvar för samvaron. I synnerhet som föreställningen att konception krävde kvinnans lustutlöselse var utbredd stod den äkta mannens status i nära förbund med hans sexuella förmågor på hemmaplan. I lustspel och litteratur, kistebrev och politiska satirer, i skvallerkrönikor och brev dyker hanrejen upp som en löjlig och beklaglig figur. Så skriver exempelvis Johan Gabriel Oxenstierna i sina dagboksanteckningar den 19 juni 1770:

Jag var i eftermiddag hos Psilanderhjelm på en konsert, hvarest fru Olin sjöng. Utmed henne gör hennes usla man en ömklig figur. Huru kunde en så schön kvinna göra ett så ohyggligt val, om ej för att söka under giftermålets namn trygghet för sina nöjen och göra ostron loflig eller åtminstone litet mer än förlåtlig. Så lät Venus sig kallas för din hustru, usla Vulcanus för att älska Mars; så tog grevinnan Meijerfelt den fulaste af alla dödliga att i säkerhet göra Lacy lycklig; så uträttar nu riksrådet Horn det, för hvilket den ofärdige Olin bär namnet. Också är denne senare den största näst Oelreich af alla hanrejar, och hans svigtande och halta knän krokna ännu mer den dagliga tillväxande tyngden af de horn, hvarmed hans skalliga hjässa bekrönes.²⁶⁶

»Poeten får horn». Carl August Ehrensvärd, 1795.

Fru Olin har vi stött på redan tidigare, som ett av namnen på den besynnerliga listan över »publika damer» i Stockholm, under rubriken »mademoiseller af bättre sorten». Hon var en stor stjärna vid teatern, en av seklets mest framgångsrika skådespelerskor, känd såväl för sin makalösa röst som för sitt sköna yttre. År 1760 gifte hon sig med den kungliga sekreteraren och assessorn Gabriel Olin, men hennes affärer med andra män var kända och omtalade.

Även Fredrik I drabbades – tidigare under seklet – av hån i nidskrifter som »gamla båckar har horn» på grund av sin allom bekanta förbindelse med den unga Hedvig Taube. Den skam som en otrogen hustru drog över mannen befriade förvisso inte den trolösa kvinnan från skuld och förtal. Föreställningen gav också upphov till motreaktioner, och försök att helt återföra skammen på den lösaktiga kvinnan. Förr eller senare blev alla män hanrejer – vilket innebar att alla kvinnor egentligen var horor. Hanrejmotivet, menar Liliequist, var sammanlänkat med den hunsade äkta mannen som antinorm.²⁶⁷ Hustruns otrohet framstår som en följd av mannens oförmåga att hävda den auktoritet som den patriarkala ordningen förutsatte. I den meningen handlade hanrejmotivet mer om social impotens än om en sexuell sådan.

Den tilltagande fåfängan och en allmän förslappning av seder och manlighet fick klä skott för hanrejernas ökande skara. Prästen och skribenten Jacob Wallenberg tillhörde de många som både humoristiskt och hätskt beklagade sig över samtidens sviktande moral och veka manlighetsideal: »Aldrig viste man af hanrejar i gamla världen ... men nu har f-n och Fransosen fått magt med oss.»²⁶⁸ Kvinnor som inte blev tillfredsställda av sina män sökte tillfredsställelse på annat håll. I den tidigare nämnda bekännelsen från horbalen på Slottet 1768 återopas också männens roll i den tilltagande otukten:

Uppenbarelse, förnuft och alla tiders förfarenhet, ja de minsta eftertanka witnar at detta är en ewig sanning. Det gäller folk af bägge könen; derföre lät den dygdige Keiser Antonius Pius, med lika infamie i allmänhetens ögon, notera så wäl en prostituerad man, som en prostituerad qwinna; [...], han ansåg

det för högst obilligtit, at en man skulle fordra kyskhed af sin hustru, när han likwäl sjelf bitit hufwudet af skammen och afklädt sig samma dygd.²⁶⁹

Citatet är det enda jag har funnit där ordet prostituerad används. Intressant nog används det om både kvinnor och män. Det tycks syfta på otukt i största allmänhet – eller kanske snarare på skamlöshet, moraliskt fördärv och offentlig vanära – och manar till ett återtagande av dygden för såväl män som kvinnor. Varför skulle män kräva trohet av sina hustrur när de själva inte efterlevde samma regler?

Gustaf Halldin gör själv inga långa utläggningar av det mer filosofiska slaget kring könsroller i sina memoarer. Helt klart erkänner han en kvinnlig lust och erotik. Uttrycken för dessa, tycks han emellertid mena, bör dock tonas ner och maskeras med blygsel och dygd. För Halldin hänger det samman med hans syn på horan.

Horan enligt Halldin

Min fröken gjorde lite motstånd och trodde att hon vore väl ej någon hora, fastän det kanske såg så ut. Jag menade, att om alla här voro horor, som lät hålla av sig, så vore Stockholm fullt av bara horor, men att jag horat med många, både fruar, fröknar och mamseller, som voro rätt hederliga damer.

»Och därför tror ni att ni kan göra så med mig också och att jag därför är en hederlig dam?»

»Ja, hur eljest?»

Och därmed släppte hon till, jämkade själv och fick mig om livet. För att försöka hur initierad hon var i hemlighet bad jag henne röra på sig litet och icke ligga som en hora, orörlig som en stock.

»Ja, man skall göra er i allt till viljes. Ni pretenderar det.»

Och därmed lät hon gå, så att det blev visst ej att klaga.
Efteråt gick vi till glasen.

»Så att ni håller mig ändå för en hederlig dam?» frågade hon.

»Javisst, eljest vore jag ej här.»

»Nå, förklara det!»

»Jo, jag lever ej med horor och går aldrig på horhus men väl
på bonne fortuner.»²⁷⁰

I en sekvens blir Halldin, som vi tidigare sett, narrad till den ökända kopplerskan Lovisa von Plats hus tillsammans med vännen Per Laurin. Efter förrättat värv förklarar han för den yngre av de båda kvinnorna sin definition av horor. Han gör, åtminstone inför den unga kvinnan, en åtskillnad mellan att begå hor och att vara en hora. Samtidigt gör han också en åtskillnad mellan egentliga »horor» och »hederliga damer». Vid flera tillfällen i texten återkommer han till att en kvinna som begår hor inte nödvändigtvis är att betrakta som en hora. Det visar på en viss diskrepans med rådande rättsuppfattning. För Halldin hängde horstigmat samman med det kvinnliga beteendet. En hora var en kvinna som antingen drevs av liderlighet och saknade bildning, smak och förmåga att dölja eller tona ner sin aptit, eller en kvinna som helt saknade erotiska känslor och som tog emot mannen utan vare sig rädsla eller avsky, lust eller njutning.

En i sammanhanget anmärkningsvärd detalj är att betalningen – i form av några nipper, glaspärlor, en frukost, en schal – tycks fungera just som en del i det skådespel som ska upprätthålla ett visst mått av kvinnlig dygd. Genom ett enträget tjatande, friande och försök med gåvor ska mannen få kvinnan att gå med på att »rasa». När kvinnan håller på sig, gör motstånd mot hans uppvaktningar och ger efter först sedan han efter ansträngningar och ersättning brutit ner hennes försvar, har hon en möjlighet att i någon mening försvara sin ärlighet. Betalningen, i vilken form den än ges, tycks vara en

outtalad del av ett välkänt men outsagt spel där män och kvinnor fyller olika roller.

Även om Halldin skulle vara ensam om denna friande förefällande dom i synen på den kvinnliga utomäktenskapliga sexualiteten är det uppenbart att »hora» under seklet var ett återkommande begrepp som både män och kvinnor förhöll sig till, tog spjörn emot eller använde som vapen i konflikter.

Masken som ideal

Maskering och skådespel är ett återkommande motiv, direkt och indirekt, som både sinnebild och praktik i Halldins memoarer. När Gustaf Halldin för att komma undan sin besvärliga relation med en krävande piga beslutar sig för att tillbringa en månad i Falun, klär pigan Dorothea sig i manskläder som hon lånat i ett stånd och begär att få följa med i egenskap av betjänt. När Halldin inför den tyska flickan som skulle komma att ta namnet Therèse utger sig för att vara doktor, är det varken första eller sista gången han spelar teater för att nå sitt mål. Han ryggar heller inte för att klä sig i kvinnokläder. I en passage klär han ut sig till piga för att ta sig in i begärliga sovrum. Den fascinationen för förklädnader, för teaterns och maskeradens uttryck, delar han med Casanova, vars föräldrar för övrigt var just skådespelare.

Vid ett annat tillfälle erbjuder sig Halldin att i egenskap av magnetisör kurerar en kaptensänka mot magont. Det blir ett skådespel där parterna upprätthåller sina i tysthet överenskomna roller även genom de mycket intima akter som kurerandet naturligtvis förutsätter. När teatern så under en tid pågått börjar änkan släppa något på den blygsamhet som hennes roll som rodnande och underdånig patient krävt. Hon vill ha Halldin att begagna sig av den bortgångna sjökaptensens termer för umgänget: brassa segel, fälla pliktankaret, röra på rorkluten, lovera, manövrera och kölhala skutan. Förutom sjöfartsmetaforerna föredrog hon att man som maken sade »allting rent ut på svenska såsom grovt folk brukar».²⁷¹ Halldin var inte bekväm med arrangementet och försökte reformera änkans smak och manér.

Även om hon var prompt färdig att göra mig till viljes på vilket sätt jag än ville och aldrig gjorde invändningar, så anförtrodde jag henne att litet motstånd, små invändningar och litet uppehåll var att åtminstone visa litet blygsamhet och att man ej var så angelägen. Då man likväl slutligen gav vika, var det att göra till viljes.²⁷²

Skådespeleriet tycks således också ständigt närvarande i Halldins memoarer. Dels som en närmast ceremoniell lek med kläder, avklädning och rollspel; Halldin maskerar och demaskerar sig, springer på baler och karnevaler. Dels är maskeraden närvarande i form av en förväntan. Det ger en motsägelsefull och svårfångad bild av hans och hans likars syn på den kvinnliga lusten. Att kvinnan drivs av lust och kan njuta i samvaron med en man – och med andra kvinnor – är en självklarhet för Halldin. Däremot ska hon inte i för hög grad visa det. Byteshandeln där mannen betalar för tillträde till kvinnans sexualitet tycks återigen fungera som ett sätt att upprätthålla kvinnans värdighet.

Halldin umgås en period med giftasplaner med den vackra unga änkan fru Rosenflycht. Änkan har en elvaårig dotter – Ulla – som Halldin försöker fostra till en täck och åtråvärd flicka. Samtidigt kan han naturligtvis inte avhålla sig från att »rasa» ens med henne. Ulla beskriver han som »yr» och flirtig.

I själva verket var jag mycket nöjd med att hon ändå hade någon blygsel och jag sade henne det och hur mycket det förhöjde nöjet, när det var i ärbarhetens sällskap. En flicka som överlämnar sig till älskarens alla nycker och indiscreta upptåg, förlorar all aktning och hanteras slutligen med förakt och när intet återstår för nyfikenheten följer kärlekens död.²⁷³

Om sekreterare Halldin genom sin omåttlighet och smak för tjatsex och våldtäkter sannolikt skilde ut sig från många män även på 1700-talet, kan hans utlåtande ovan ändå läsas som typiskt för

tiden. Kvinnlig lust erkändes visserligen och kvinnliga behov sågs som självklara, men könsrollerna föreskrev en återhållsamhet från hennes sida. Initiativet och drivkraften skulle vara mannens i spelet mellan könen. Libertinen Gustaf Halldin kunde spränga de moraliska gränserna för sin egen lust, utforska dess utmarker och skaffa sig den njutning han för tillfället begärde. Han drog sig inte ens för att förföra sin mycket unga styvdotter. Tankens töjbarhet och upproret mot en förlegad moral räckte dock inte till för att inbegripa också kvinnans egna val och preferenser.

Användandet av teater, skådepel och masker är närvarande på samhällets alla plan och i förhållandet till såväl vänner och älskare som till främlingen på gatan i 1700-talets stad. Iscensättandet av kroppen och jaget tycks utvecklas till en mycket medveten, ja en förväntad strategi för att positionera sig under seklet. Det gäller inte minst i det erotiska spelet mellan män och kvinnor. Kvinnan förväntas ikläda sig en underordnad och passiv roll i förhållande till mannen, precis som hon förväntas bära kläder som deformerar kroppen och en mask av smink. Där finns emellertid en medvetenhet om att det rör sig om just en mask och ett skådespel; att tillägna sig dem visar på förfining, kultur, klass.

Under 1800-talet skulle idéerna om en önskvärd manlig respektive kvinnlig identitet komma att äta sig in under huden, analyseras och fastslås som en naturgiven biologi. Då kom den nya kategorin, den prostituerade kvinnotypen, i många sammanhang att beskrivas som lögnaktig och falsk, som en kvinna med mask. Hennes konstlade sätt, påklitrade min och spelade åtrå vändes mot henne som en anklagelse och ett bevis för hennes bedrägliga natur. Horan under 1700-talet tycks i stället av flera, liksom av Gustaf Halldin, förstås som en kvinna som inte spelar en roll och som inte bär en mask. Hon är antingen utlevande och aktiv eller likgiltig inför det manliga lägrandet. I bägge fallen försakar hon den outtalade överenskomsten om att uppresas ett skenbart motstånd i det sexuella spelet.

Vem som sågs som hora varierade med betraktarens perspektiv. I en fråga rådde full konsensus: horan var en kvinna, och hon var föraktlig.

I några band av S C Wallens »Samling af Svenska Wison» förekommer illustrationer. Bilden av den vassnästa figuren i blåsväder förorsakat av bakdelar parodierar en högstämd inramning genom ett burleskt innehåll. Djävulen figurerar i bilden och den enkla huvudbonaden tycks vara särskilt symboltyngd. Kanske tillhörde den en välkänd Stockholmsgestalt.